

સમર્પણની કથાઓ (રવીન્દ્રનાથ)

જંગાળીમાંથી અનુવાદ કરનાર
નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ
'પાટીદાર' મંદિર,
આણંદ

૯૩૯-૮-૯

મૂલ્ય ૩ આના,
ટપાલખર્ચ ૧ આના

૧૩	અપમાન-વર	૩૦
૬	અભિસાર	૧૧
૨૦	છેલ્લી તાલીમ	૩૯
૨૬	જીનો આકર	૫૨
૨૯	દીનદાન	૫૮
૯	દેવતાનો આસ	૨૧
૩૦	દેવની વિદાય	૬૦
૨૧	નકલી ગઢ	૪૩
૧૨	નગરલક્ષ્મી	૨૯
૨૮	નિષ્કૃણ ઉપહાર	૫૬
૨૪	ન્યાયાધીશ	૪૯
૭	પરિશોધ	૧૩
૫	પૂજારિણી	૯
૨	પ્રતિનિધિ	૨
૧૬	પાન્દીવીર	૩૪
૨૭	ખે વીઝાં ભોમ	૫૪
૩	પ્રાક્ષણ	૫
૪	મસ્તક-વિક્રમ	૭
૧૮	માગ્યા કરતાં મોટું દાન	૩૮
૧૭	માની	૩૭
૧૧	મૃદમપ્રાપ્તિ	૨૧૭
૧૯	રાજન્યાય	૩૯
૨૫	વચન-રક્ષા	૫૦
૨૩	વિવાહ	૬
૮	વિસર્જન	૧૮
૧	ત્રેષ્ઠ ભિક્ષા	૧
૧૦	સામાન્ય દાનિ	૨૫
૧૫	સ્પર્શમણિ	૩૩
૧૪	સ્વામીલાલ	૩૨
૨૨	હોળી	૪૪

*

આજુબંદ ચરોતર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં મોતીલાલ
મનુરલાલ પટેલે નરસિંહલાલ ઇશ્વરલાલ
પટેલને માટે છાપ્યું. તા. ૧૦ : ૪ : '૨૮

गृजगत विद्यापीठ ग्रंथालय

पुस्तक संख्या १३८८८

अ. सं. १३८८८

पुस्तक सं. २२२२२२२२

दिनांक २५.५.२३

स्विकृतागुरुः स्वामी-दत्तात्रेय

સમર્પણની કથાઓ

રત્નિન્દ્રનાથ ,

જાંગાળીમાંથી અનુવાદ કરનાર
નરસિંહભાઈ દેશિરભાઈ પટેલ
'પાટીદાર' મંદિર,
આણંદ

મૂલ્ય ૩ આનાન
પાવખર્ચ ૧ આના

નિવેદન

આજે આપણે સમસ્ત અંગે પાતલ થયા છીએ, અપંગ થયા છીએ, રાજકીય, મામાજિક, આર્થિક, માનસિક, આત્મિક, એ સર્વે અંગે અપંગ થઈ પડ્યા છીએ. વડની એક જ ડાળ નહિ, પણ સર્વે ડાળ માથે સંસ્કાર પામે, તેજ વડ નીરોગ ને પુષ્ટ બને. તેમજ માનવજીવનનાં સૌ અંગ સાથે સંસ્કાર પામે, તેજ એ જીવન નીરોગ અને પુષ્ટ બને, મર્વાગસુન્દર બને.

પાટીદાર પાટીદાર મટી દિન્દુ થાય ને દિન્દુ મટી માનવ થાય, પોતાનું સુન્દર સમર્પણ લેઈને માનવીના મદામેળામાં દેવપૂજન કરવા બનય, એ દ્રષ્ટિએ ‘પાટીદાર’ માસિક આજે પાંચે વર્ષથી ચાલે છે. બીજા દેશ-ભક્તો દેશની સર્વસામાન્ય ઉન્નતિને માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; પાટીદારના સામાજિક અને આર્થિક વ્યવહાર તેના કુળાચાર પ્રમાણે બીજા નાતજનોનાથી કંઈક અંશે નોખા હોવાથી તે વિશેષ વ્યવહારો વિશેષ રૂપે સંસ્કાર પામે એવા પ્રયત્ન કરવાનો એ માસિકનો હેતુ છે. પણ સાથે જ આત્મિક ભાવનાઓ સંસ્કાર પામે, એવા પ્રયત્ન કર્યા વિના પણ નથી ગદેચાતું.

જ્ઞાત્ય સાટે કંઈક આપવું, એમાં કશું અર્પણ નથી. જ્ઞાત્ય જ્ઞાતાને પણ આપી દેવું એમાં જ અર્પણ છે. અને પ-ના દિતને માટે જીવન સુદ્ધા આપી દેવું એ સૌથી મોટું સમર્પણ છે. એ આત્મિક ભાવનાઓના - ‘ધર્મનું’ - શિક્ષણ પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ દ્વારા જેટલું સફળ થાય, તેનાય કરતાં પરોક્ષ કથા દ્વારા વધારે સફળ થાય છે. એમાં દલે કશી શંકા નથી રહી. ‘જ્ઞાત્ય એ કાદિની’ નામે ગ્રન્થમાં ભારતના કવિકુળગુરુ રવીન્દ્રનાથે આત્મસંગ પાળ્યાં એવી કૃત્તીક ભારતકથાઓ બ ગાળીમાં પોજી છે. પાટીદાર ભાષાઓ એ કથાઓ નાંચી પોતાના દુર્ર વ્યર્થ હોમતાં શીખે, સમર્પણની કંઈક ભાવના તેમનામાં બનત્ર થાય, જેટલા માટે એ કથાઓનો ગુજરાતી અનુવાદ એકે એક ‘પાટીદાર’માં આપ્યે ગયા છું. આજે એ સૌ કથાઓને પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કરે છું, ને સમસ્ત ગુજરાતી ભાષાઓના લાયમાં મુદ્રે છું. આશા છે કે ગુજરાત એના વચાઓગ્ય નીકાર કરશે.

સમર્પણની કથાઓ

૧

શ્રેષ્ઠ ભિક્ષા

(અવતાનશતક)

“પ્રભુ બુદ્ધને માટે ભિક્ષા માગુ છું; અરે ઓ નગરવાસી, બગો છો કોઈ?” એમ મેઘગર્જના કરી અનાથપિંડદો કહ્યું. હજી તેા છેક અહુણા જ અરુણનાં હસતાં કિરણુ શ્રાવસ્તિ-નગરીની ગગને પહોંચતી હવેલીઓનાં શિખર સાથે ધીરેધીરે જોડવા લાગ્યાં છે. હજી તેા વેતાલિકો ઉંઘતા પડ્યા છે, એમણે મંગળગાન ગાવા પણ માંડ્યાં નથી. સવાર થયાની શંકાએ કાયલ ધીરે ટૌકો કરે છે. ભિક્ષુક ફરી ગાળે છે: “અરે ઓ ઉંઘતા નગર, મને ભિક્ષા દે, તારી ઉંઘ ઉડાડ.” એ સુર સાંભળીને સુતાં નગર-જન સા કપી ઉઠ્યાં. સાધુ કહે: “સાંભળો, વરસાદનાં વાદળાં પોતાનો નાશ કરી નાખીને વૃષ્ટિધારાનું દાન દે છે, ત્યાગધર્મ એ જગતમાં સા ધર્મનો સાર છે.”

દૂર દૂર દેલાસને શિખરેથી આવતા ભેરવના મહાસંગીત જેવી એ વાણી સુખતંદ્રાભર્ગી ભવનમાં ગાજી ઉડી રાજા બગીને વિચારે જે રાજ્યધન વૃદ્ધ છે, ગૃહસ્થ વિચારે જે આ તુરંદ વિલાસસામગ્રી મિથ્યા છે. બાલિકાઓ વિનાકારણે આંસુ પાડવા લાગી. જે લલિત સુખથી હૃદય અધીરાં થઈ જતાં લાગતાં હતાં, તે તેા કામિનીઓની ગઈ રાતની તુટેલી ચોળાઓલી સુકી માળા જેવાં લાગતાં હતાં.

ઘેરઘેર ખારીઓ ઉઘડી ગઈ, ઉંઘ ઉડી આંખો કુતૂહલભરી દષ્ટિએ અન્ધારે માર્ગે જોવા લાગી. “બગો, ભિક્ષા દો!” એમ બોલતો બોલતો નિદ્રાહીન આંખ ઉંઘતી અટારીઓ સામે જોતો જોતો ભિખારી એકલો સુને રાજમાર્ગે ચાલે છે. ધનવાન વાણિ-

યણેએ મુડીએ મુડીએ રત્ન રસ્તા ઉપર ફેંક્યાં, કોઈએ કંઠહાર ફેંક્યા, કોઈએ માથાના મણિ ફેંક્યા! ધનવાન થાળ ભરીભરીને સોનું લાવે; સાધુ લેનહિ, દૂર પડ્યું રહે. એ તો કહું: “ભિક્ષા મારા પ્રભુને માટે દો કોઈ!” વસ્ત્ર ને ભૂષણે ધરતી ઢંકાઈ ગઈ, સોને ને રતને વિજળીના ચમકારા થવા લાગ્યા, સંન્યાસી તો ખાલી ઝોળી લેઈ પોકારે છે: “અરે આ નગરજન, સાવધાન થાઓ; બુદ્ધ ભગવાન એ તો શ્રેષ્ઠ ભિક્ષુક, એમને માટે સર્વશ્રેષ્ઠ દાન દો.” રાજ પાછો ફરે, શેઠ પાછો ફરે, પ્રભુને ભેટ દેવ જેવું કશું ના મળે; વિશાળ નગરી આજે નીચે મ્હોંએ લાજી રહી.

તડકા નીકળ્યો, દેશ બગી ઉઠ્યો; મહાનગરીના માર્ગ પુરે થયો ને નગરણહાર સીમપ્રદેશમાં સાધુ ચાલ્યો. એક દીન નારી; ધરતી એની પથારી, ના મળે એને અન્ન કે આભૂષણ. એ આવી ને સાધુના ચરણકમળમાં નમી પડી. એની પાસે વાનો એક જ ટુકડો હતો. બાળની આટે જેમ તેમ છુપાઈને શરીર ઉપરથી તે ઉતાર્યો ને હાથ લાંબો કરી રસ્તાની ધારે ફેંક્યો. ભિક્ષુએ હાથ ઉંચા કરીને જ્યનાદ કર્યો: “ધન્ય માતા, તને આશીર્વાદ છે મારા, મહાભિક્ષુકને જોઈતું તે એક પલકમાં પૂરું પાડ્યું.” નગર ત્યજીને સંન્યાસી ફાટ્યુંતૂટ્યું એ વસ્ત્ર માથે મુકી બુદ્ધને ચરણને સોંપવા ચાલ્યો.

(સ ૧૬૫૪)

૫ માર્તિક, ૧૯૦૪

૨

પ્રતિનિધિ

સતારાના કિલ્લા ઉપર બેઠેલા શિવાજી મહારાજે એક દિવસ પ્રભાતકાળે જોયું કે પોતાના ગુરુ રામદાસ, બાણે અન્નહીન હોય એમ, બારણે બારણે ભિક્ષા માગતા ફરી રહ્યા છે. વિચાર્યું:

*

૧ અનાથપિંડ: બુદ્ધદેવનો એક અગ્રગર શિષ્ય.

“આ તે શું? જેને ઘેર જરાય દીનતા નથી, એ ગુરુજીના હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર? જેને સૌ હાથમાં છે, રાજ્યેશ્વર જેને પગે પડેલો છે તેની વાસનાને અન્ત નથી?”

કુટયા પાત્રમાં તત્તદિવસ જળ રેડયે પણ તરસ છીપાવવાની ચેષ્ટા વૃથા છે! વિચાર્યું: “કેટલું આખ્યે એમની ભિક્ષાઝોળી એકેવારે ભરાય એ બંધનું નેમશે.” તરત જ લેખણ આણીને કાણ બાણે કંઈક લખી દીધું, બાલાજીને બોલાવીને કહ્યું: “ગુરુજી કિલ્લે ભિક્ષા માગવા આવે, ત્યારે આ લેખ એમને ચરણે સોંપજો.”

સામે કેટકેટલા લોક, કેટકેટલા ઘોડારથ દોડ્યા બય છે; ગુરુજી તો ગાતા ચાલે છે: “હે ભવેશ, હે શંકર, સોને તેં ઘર આખ્યાં, મને તો માર્ગે ભટકતો કર્યો! મા અન્નપૂર્ણાએ સૌ વિધ્વનો ભાર લીધો છે, મૈ ચરાચર સુખમાં છે; હે ભિખારી, માની પાસેથી મને કાઢી લેઈને તારો પોતાનો અનુચર બનાવી દીધો છે!”

ગાન સમાપ્ત થયું, મધ્યાહ્ન સ્નાન કરી પરવારીને કિલ્લાને દરવાજે એ આવ્યા, ત્યારે બાલાજીએ એમને નમી પડેલો લેખ એમને ચરણે મૂકી દીધો ને એક બાબુએ ઉભો રહ્યો. ગુરુએ કુતૂહલથી એ લેખ ઉપાડ્યો ને વાંચી જોયો. શિવાજીએ એમને ચરણક્રમણે વન્દન કરીને એમને પોતાની રાજ્યરાજધાની સોંપી દીધાનો એ લેખ છે.

બીજે દિવસે રામદાસે રાજની પાસે જઈને કહ્યું: “પુત્ર, બોલ જોઉં, રાજ્ય મને સોંપી દેશે તો તું શું કામ કરશે, તારામાં એવો કયો ગુણ છે, ગુણી?” શિવાજીએ એમને નમીને કહ્યું: “તમારા દાસત્વમાં આનન્દે પ્રાણ દેઈશ.” ગુરુ કહે: “ત્યારે તો આ ઝોળી ખાંધે ચઢાવી લે, ચાલ આજ ભિક્ષા માગવા.”

ભિક્ષાપાત્ર હાથમાં લેધને શિવાજી ગુરુની સાથે નગરમાં બારણે બારણે ફર્યા. રાજાને દેખીને બાળકો ભયથી ઘરમાં દોડી બચ, માતાપિતાને બોલાવી લાવે. અતુલ ઐશ્વર્યમાં રમનારો, તેને આજ ભિખારીનું વ્રત! એ તો પાણીમાં પથ્થર તરે એના જેવું! લાજને ભિક્ષા આપે, હાથ થરથર કાંપે, વિચારે જે આ તો મોટા લોકની લીલા!

કિલ્લામાં બંધોરનાં ટકોરખાનાં વાગ્યાં. કામકાજ બંધ કરીને પુરવાસીઓ વિશ્રામ કરે છે. એકતારા ઉપર તાલ હેતા હેતા રામદાસ ગાન ગાય છે, આંખમાંથી આનંદનાં આંસુ વહે છે : “અરે ત્રિભુવનપતિ, તારી ગતિ કઘાય ના; તારે કશાનો અભાવ નહિ, તોય હૃદયેહૃદયે તું ભિક્ષા માગતો ફરે, જ્ઞાનું સર્વસ્વ ધન આહે તું, પ્રભુ.”

છેવટે સંધ્યાકાળે નગરની એક બાબુએ નદીકિનારે સ્નાન કરી પરવારીને ભિક્ષા-અન્ન સુખે સંધ્યું; ગુરુએ કંઈક ખાધું, શિષ્યને કંઈક પ્રસાદ મળ્યો. રાજાએ પછી હસીને કહ્યું : “રાજાના ગર્વ ઉતારીને એને રસ્તાનો ભિખારી કરી મુક્યો છે; હજીયે કંઈ અભિલાષા હોય તો દાસ તૈયાર છે, ગુરુ પાસેથી ગુરુ દુઃખ લેવા!”

ગુરુ કહે : “ત્યારે સાંભળ, કઠણ પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે તો એને અનુશ્વ ભાર લેવો જોઈશે. આ મેં આપ્યું માર્ગાંને, મારો થઈ મારે નામે આ રાજ્ય ફરી વાર લે. વિધિએ તને ભિક્ષુકનો પ્રતિનિધિ, દીન ઉદાસીન રાજ્યેશ્વર બનાવ્યો; જે રાજધર્મ તું પાળે એને માફ જ કાજ સમજજે, રાજ્ય લેધનેય રાજ્યહીન રહેજે.

“વત્સ, ત્યારે મારા આશીર્વાદ સાથે લે આ માફ લગવું વસ્ત્ર; વેરગીના આ વાત્રનો વાવટો કરી લેજે.” રાજશિષ્ય નમ્મે માથે નદીતીરે બેસી રહ્યો છે, કપાળ ઉપર ચિન્તા છવાઈ રહી

છે. ગોવાળની વેળા વાગતી થાંભી ગઈ, ઘેણ પાછી વાડામાં ફરી, સૂર્ય સામે પાર ચાલ્યો ગયો.

રામદાસ પૂરવી રાગમાં તાન ધરીને એકમને જાન ગાવા લાગ્યા : “ મને સંસારની અન્દર રાખનાં સાજ સજીવી બેસાડ્યો ને તું તો આડમાં જઈ બેઠો ! હું રાજા, મેં તારી પાહુકા આગીને રાખી છે, ને હું તો તારા બાજઠ નીચે બેઠો છું ; સન્ધ્યા થઈ ગઈ છે, હજીયે ક્યાં સુધી બેઠો રહું ? તું તારા રાજ્યમાં ચાલી આવ.”

(સવત ૧૯૫૪)

૬ માર્ચ, ૧૯૦૪

૩

આભાજી

આન્દોળ ઉપનિષત - પ્રવાક ૪, અધ્યાય ૪

સરસ્વતીતીરે અન્ધારી વનચ્છાયામાં સન્ધ્યાસૂર્ય અસ્ત પામ્યો છે ; વનાન્તરમાંથી સમિધના ભારા માથે મુકીને ઋષિપુત્રો શાન્ત આશ્રમમાં પાછા ફર્યા છે ; સ્તિગ્ધશાન્ત આંગોવાળી શાકીપાકી હોમધનુઓને તપોવનના વાડામાં પાછી વાળી આગી છે ; સન્ધ્યા સ્નાન સમાપ્ત કરીને, કુટીરને આંગણે હોમાગ્નિના પ્રકાશમાં ગુરુ જોતમને ઘેરી શિષ્યો સો આસન માંડી બેઠા છે. શૂન્ય અનન્ત ગગનમાં ધ્યાનમગ્ન મહાશાન્તિ વ્યાપી રહી છે, સ્તગ્ધ કુતૂહલપૂર્ણ નિઃશબ્દ શિષ્યમંડળીની પેઠે નક્ષત્રમંડળા હારોહાર બેસી ગઈ છે. એકાન્ત આશ્રમ ચકિત થઈ ઉઠ્યો છે, મહર્ષિ જોતમ બોલ્યા : “ વત્સગણુ, આજ તમને બ્રહ્મવિદ્યા કહું, સાવધાન થાઓ.”

એવે સમે હાથમાં અર્ધ્ય લેઈને એક તરુણ બાળક આંગણામાં પેઠો ; ફલપુલદળે વન્દન કરીને, ઋષિને ચરણકમળે નમીને

* -

૧ આકૃવર્થ મારેળે કટલીક મગડી ગાથાઓના જે અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ-અન્થ પ્રકટ કર્યો છે. તેની ભૂમિકામાં વર્ણવેલી ઘટના ઉપરથી. શિવાજીના વાવરો ‘ભગવા ઝડા’ને નામે પ્રખ્યાત છે.

ભક્તિભાવે કોટિલકઠે સુધાસ્તિગ્ધ સ્વરે બોલ્યો : “ભગવાન, પ્રભુવિતા શીળવાની અભિલાષાએ દીક્ષા લેવા આવ્યો છું; કુશ-ક્ષેત્રવાસી છું, સત્યકામ માઈ નામ છે.”

એ સાંભળીને સિમતદારે પ્રભુર્પિતે એને સ્નેહશાન્ત શબ્દે કહ્યું : “કુશળ હો, મૈત્ર્ય! તારું ગોત્ર કયું? વત્સ, પ્રભુવિતા પામવાનો માત્ર પ્રાહ્મણને જ અધિકાર છે.”

બાળક ખીરે બોલ્યો : “ભગવાન, ગોત્ર બાળનો નથી. અનુમતિ આપો તો મારી માતાને પુછીને કહે આપું.” એવું કહીને ઋષિચરણે પ્રણામ કરી સત્યકામ ચાલતો ગયો. ઘાટા અંધારા વનમાં થઈને ચાલતા બાળક ક્ષીણ સ્વચ્છ શાન્ત સરસ્વતીની પાર થઈ રેતીકિનારે ઉઘટા ગામને છેડે માતાની ઝુંપડીમાં પેડો.

ઘરમાં સન્ધ્યાદીવા બળતો હતો; માતા જળાલા બાળક ઝાલી પુત્રની વાટ જોતી ઉભી હતી; એને દેખીને છાતી સન્ધ્યા ચાંપ્યો, માથું સુધીને કટ્યાણકુશળ વાળી બોલી સત્યકામે પુછ્યું : “કહો માતા, મારા પિતાનું નામ શું? કયા વંશમાં મારો જન્મ? દીક્ષા માટે ગોત્રમની પાસે ગયો હતો ગુરુએ મને કહ્યું, ‘વત્સ, પ્રભુવિતા પામવાનો માત્ર પ્રાહ્મણને જ અધિકાર છે.’ માતા, માઈ ગોત્ર કયું?” એ વાત સાંભળીને, નમ્મે મહોંએ મૃદુકઠે માતા બોલી : “બાવનમાં દારિદ્ર્યદુઃખે એનેકને સેતીને તને પામી છું, આ પતિહીન જળાલાને પેટે નું જન્મ્યો છે; તારું ગોત્ર બાળતી નથી, તાત!”

ખીજે દિવસે તંપાવનનાં તરુ ઉપર પ્રસન્ન નવીન પ્રભાત બગ્યું. તરુણ પ્રકાશના જેવા શિશિરસ્તિગ્ધ, નવી પુલ્યચ્છટા જેવા ભક્તિચાંસુએ શુદ્ધ, પ્રાતઃસ્નાને સ્તિગ્ધ, ભીની જટાવાળા, શુચિએ શોભતી ને સામ્યમૂર્તિ ઉજળી કાયાવાળા સૌ તાપસ બાળક વૃદ્ધ વડની છાયા નીચે ગુરુ ગોત્રમને વીંટી વળી બેઠા છે. પક્ષી ગાત ગાઇ રહ્યાં છે, ભ્રમર ઝુંજી રહ્યા છે, જળ કલ-

રવ કરી રહું છે; એની સાથે અનેક ગમ્ભીર મધુર વિચિત્ર તરુણ કણ્ઠે શાન્ત સામગાનનો સુર ઉઠે છે.

એવે સમે સત્યકામે પાસે આવીને ઋષિચરણે પ્રણામ કર્યા, વિનામોદ્યે ઉદાર આંખે જોઈ રહ્યો; આશીષ આપીને આચાર્યે એને પુછ્યું: “કયું ગોત્ર તારું સૌમ્ય, પ્રિયદર્શન?” માથું નમાવી બાળક મોદ્યો: “લગવાન, નથી જાણતો મારું કયું ગોત્ર તે. માતાને પુછ્યું, એણે કહ્યું: ‘સત્યકામ, થોવનમાં દારિદ્ર્યદુઃખે અનેકને સેવીને તને પામી છું, આ પતિહીન જળાલાને પેટે તું જન્મ્યો છે; તારું ગોત્ર જાણતી નથી.’”

એ વાત સાંભળીને, મધપ્રુડા ઉપર પત્થર પડ્યે ઉડેલી માખીઓની પેઠે, શિષ્ય સૌ મૃદુસ્વરે ગણગણવા લાગ્યા, સૌ વિસ્મયે વિકળ બની ઉઠ્યા; લજ્જાહીન અનાર્યનો અહંકાર જોઈ કોઈ હસ્યો, કોઈએ તિરસ્કાર કર્યો. ગૌતમઋષિએ આસન ઉપરથી ઉઠીને, હાથ પહોળા કરી બાળકને આલિંગન દીધું ને કહ્યું: “અગ્રાદ્યણ તું ન હોય, તાત! તું દિગ્જેત્તમ, તું સત્ય-કુળે જન્મેલો!

(સં. ૧૬૫૧)

૭ ફાગણ, ૧૩૦૧

૪

મરતક-વિક્રય

(મહાવસ્તવવાદાન)

કોશલ રાજાનો જોટો નથી, જગતભરમાં એનાં યશોગાન ગવાય છે; દુર્જાને ત્યાં શરણ મળતું, દીનનો એ સદા માતા-પિતા હતો. એ વાત સાંભળીને કાશીરાજ અભિમાને બળી રહ્યો છે: “મારી પ્રજા મારા કરતાંયે એને મોટો માને? મારાથી જેતું આસન નીચે, તેતું દાન વધી જાય? ધર્મ, દયા, માયા એ સૌ મિથ્યા છે, એ તો માત્ર એની બડાઈ છે.” પછી કહ્યું: “સેનાપતિ, તલવાર લો, સેના સૌ બડી કરો. મારાં કરતાંયે

એ પુણ્યવાન? એનું અભિમાન વધી ગયું છે!” કાશીરાજ બુદ્ધ કરવા આદ્યો. કોશલરાજ રણસંઘ્રામમાં હારીને રાજ્ય છોડી દેઇ લાજનો માર્યો દૂર વનમાં પલાયન કરી ગયો. પોતાની રાજસભામાં વળતો કાશીરાજ હશીને બોલે, જે “ધન રાખવાની જેની શક્તિ, તેનેજ દાતા થવું શોભે.”

સૌ કળકળી ઉઠ્યાં: “દારુણ રાહુ આમ ચન્દ્રને ઘેરે? લક્ષ્મી બળવાનનોજ હાથ સ્વીકારે, ધર્મની સામે બુઝે ના.” દશ દિશા રોવા લાગી: “અમે આજ નબાપાં થયાં. સકળ જગતનો જે બન્ધુ, તેના શત્રુને ધિક્કાર!” સાંભળીને કાશીરાજ રાગ કરી ઉઠ્યો: “નગરમાં આટલો શોક શાને? હું તો બેઠો છું, ત્યારે કેને માટે લોક સૌ રડી મરે? મારે બાહુબળે હારીનેય એ મારા ઉપર જય મેળવશે? શત્રુને કદીયે બાકી રાખવો નહિ એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. મન્ત્રી, નગરમાં ત્યારે બાબુએ પટો વગડાવીને બહાર કરો કે કોશલરાજને જે પકડી લાવશે તેને સૌ સોનામહેર આપીશ.” રાજદૂત ઘેરઘેર ફરીને આ વાત દિનરાત સાંભળાવે છે. જે સાંભળે તે આંખ મીચે, જીભ કરડે, કમ્પીને કાને હાથ દે.

રાજ્ય વિનાનો રાજા મલિન વસ્ત્રે ને દીન વેશે વનમાં રહ્યો છે. આંસુભરી આંખે એક પ્રવાસીએ આવીને એકવાર એને પૂછ્યું: “અહો વનવાસી, આ વનનો અન્ત કયાં આવશે? કોશલ કયે માર્ગે જવાશે?” એ સાંભળીને રાજા કહે: “કયે દુઃખે એ અભાગિયા દેશમાં જવા ધાયું છે?” પ્રવાસી કહે: “હું વાણિયો છું, મારું વડાણ ડુબી ગયું છે. હવે ઘેરઘેર હાથ ધરતાં તો પ્રાણ શી રીતે રખાય? કરુણાસાગર કોશલપતિનું નામ ત્યારે દિશાએ સાંભળ્યું છે, એ અનાથના નાથ છે, દીનની ગતિ છે, દીન એમને દરવાજે બંધ છે.” સાંભળી રાજપુત્રે જરા હશીને આંખનાં આંસુ ખાળી રાખ્યાં; ક્ષણકાળ વિનામોદયે એ વિચારી રહ્યો, પછી નિસાસો નાળી બોલ્યો: “પ્રવાસી, જ્યાં તારી વાસના પુરી

થાય ત્યાંનો માર્ગ તને દેખાડી દેઇશ. બહુ દુઃખે બહુ દૂરથી તું આવ્યો છે, તારા મનોરથ સિદ્ધ થશે.”

કાશીરાજ રાજસભામાં બેઠા છે ; એવે જટાધારી આવી ઉભો રાજ્યે હશીને પુછયું : ‘કયે કારણે અહીં આવવું થયું?’ વનવાસી ધીરે બોલ્યો : હું વનભવન કોશલરાજ, મને પકડવાના જે દામ આપવાના, તે મારા આ સાથીને આપો.” સભાના લોક ચમકી ઉઠ્યા, સભામંડપ નીરવ બની ગયો, બાજતર પહેર્યા દ્વારપાળની આંખમાંથી આંસુ નિકળી પડ્યાં. અનેક ક્ષણ મૌન ધારણ કરી રહ્યા પછી રાજ હશીને કહે : “અરે બન્દી, મરીને મારા ઉપર વિજય મેળવવાનો આ ઘાટ કર્યો છે? તમારી એ આશા આજ નિષ્ફળ કરીશ, આજના રણસંગ્રામમાં હું વિજયી થઇશ; હે મહારાજ, રાજ્ય પાછું દેઇશ ને તેની સાથે હૃદય દેઇશ.” ફાટયાં-વસ્ત્ર-પહેર્યા વનવાસીને રાજ્યે રાજસને બેસાડ્યો, મલિન માથા ઉપર મુકુટ મુકી દીધો, નગરજન ધન્યવાદ દેવા લાગ્યા.

(અ. ૧૬૫૬)

૨૧ કાર્તિક, ૧૩૦૪

૫

પ્રજ્ઞરિણી

(અવતાનશતક)

રાજા ઝિઝિસારે બુદ્ધ ભગવાન પાસે નમીને એમના પગ-નળનો એક કણ માગી લીધો. રાજવાડીમાં એકાન્ત સ્થળે એ કણને સ્થાપીને તેના ઉપર બહુ જતને અતિ સુંદર શોભામય પાષાણસ્તૂપ ચણાવ્યો. સન્ધ્યાવેળાએ રાજવધૂઓ ને રાજબાળાઓ પવિત્ર વસ્ત્રો પહેરીને ત્યાં આવતી, છાંયડીમાં ફૂલ સળવી લાવતી, સ્તૂપની ચારે બાજુએ સોનાના થાળમાં આણેલી સામગ્રી વડે પોતાને હાથે કનકહીવાની હાર સળગાવતી.

પિતાના આસન ઉપર જ્યારે અન્નતથાત્રુ રાજ થયો, ત્યારે રાજનગરીમાંથી પિતાના ધર્મને લોહીની ધારે ધોઇ નાખ્યો, ગૌહ-શાસ્ત્રોનો ભૂંડાર યજ્ઞની અગ્નિજવાળાને સોંપી દીધો. રાજનગરની

નારીઓને બોલાવી અન્નતથાત્રુએ કહી દીધું: “વેદ, ગ્રાહ્યણ અને રાત્રને છોડી બીજા કોઈની પૂજા કરવી નહિ. આ વાત બરાબર મનમાં રાખજો, ભૂલ્યે વિપદ આવશે.”

શરદ ઋતુને તે દિવસે સન્ધ્યાકાળે શ્રીમતી નામે દાસી પુણ્ય-શીતળ જળે સ્નાન કરીને થાળમાં ફૂલ ને દીવા લેઇને રાજગણી પાસે આવી ઉભી; બોલ્યાચાલ્યા વિના એને પગે જોઇ રહી. રાણી ભયે કમ્પી ઉઠી ને બોલી: “સ્તૂપ આગળ જે કોઈ પૂજા-અર્ચના કરશે, તે શૂળી ઉપર મરશે કે દેશવટો પામશે એ વાત અન્નતથાત્રુએ જાહેર કરી દીધી છે તે શું ભૂલી ગઇ?” ત્યાંથી પાછી ફરીને એ ચાલી ને ધીરે પગલે વધૂ અગિતાને મહેલે ગઇ. સામે દર્પણ મુકીને એ વાળ હોળતી હતી ને સોંથીમાં સિન્દુર પૂરતી હતી; શ્રીમતીને દેખીને એનો હાથ કમ્પી ગયો ને એની સિન્દુરની રેખા વાંકી થઇ ગઇ. બોલી: “અખૂઝ, કયે સાહસખળે તે પૂજાસામગ્રી આણી છે? અહુણા જ ચાલી જ; કોઈક કયાંક દેખશે તો વિષમ વિપદ આવી પડશે.”

આથમ્યા સૂરજને કિરણપ્રકાશે ઉઘાડી બારીની ધારે બેસીને કુમારી શુકલા એકલી કાવ્યકથા વાંચતી હતી. ઝાંઝરનો ઝણકાર સાંભળીને ચમકી ઉઠી ને બારણા સામે જોયું. શ્રીમતીને જોઇને ચોપડી ભોંયે મુકી દીધી ને એની પાસે ગઇ ધીરે રહીને એના કાનમાં કહી દીધું: “આમ કયે મરણના મુખમાં દોડી જવાતું છે એવી રાત્રની આજ્ઞા આજ કોણ નથી જાણતું?” પૂજાથાળ લેઇને શ્રીમતી બારણેબારણે ફરી. સોને બોલાવી કહે: “હા નગરનારી, પ્રભુની પૂજનો સમય થયો છે.” એ સાંભળીને ઘેરઘેર કોઇ ભય પામે, કોઇ એને ગાળ દે.

દિવસના પ્રકાશનાં છેલ્લાં કિરણ નગરની હવેલીઓ ઉપરથી ચાલતાં થયાં, માર્ગ અન્ધારે સૂનો થઇ ગયો, સાં કોલાહલ ધીરે પડી ગયો, પ્રાચીન રાજદેવાલયમાં આરતિના ઘંટા સંભળાયા, શરદની રાતે સ્વચ્છ અન્ધકારમાં અગણિત તારા ચમકવા લાગ્યા.

રાજદારે તુરાઇ વાગી, બન્દિજને સન્ધ્યાનાં તાન ધર્યાં, દારપાળે પોકારી કહ્યું: “મન્ત્રસભા પુરી થઇ.” એવે સમે મહેલના પહેરે-ગીરે જોઇને ચમક્યા કે રાજાની સૂની વાડીમાં ગાઢ અન્ધારે સ્તૂપની ચારે બાબુએ દીપમાળાની પેઠે હારબન્ધ દીવા કેમ સળગે છે?

ઉઘાડી તલવારે નગરરક્ષકોએ તુરત જ દોડી આવી પુછ્યું: “અરે દુર્ભાતિ, તું કોણ છે? મરવાને માટે આરતિ કરે છે!” મધુર કણ્ઠે ઉત્તર સાંભળ્યો: “શ્રીમતી, હું બુદ્ધની દાસી!” તે દિવસે સદૈવ પથરની તખ્તી ઉપર લોહીની રેખા પડી. તે દિવસે શરહની સ્વચ્છ રાત્રિએ રાજવાડીમાં સ્તૂપને ચરણે એકાન્ત-માં નિઃશબ્દે છેલ્લી આરતિની શિખા ડુળી!

(ગ. ૧૮૫૭)

૧૮ આસા ૧૩૦૬

૬

અભિસાર

(બોધિસત્ત્વાવદાન-કલ્પલતા)

મથુરાપુરીના કોટ પાસે એક દિવસ ઉપશુષ્ત નામે સંન્યાસી સુતો હતો. નગરીના દીવા પવને હોલાયા છે, લોકના ઘરનાં બારણાં બન્ધ થયાં છે. શ્રાવણ-ગગનમાં રાત્રિના તારા વાદળોમાં ઢાંકાઈ ગયા છે. સંન્યાસીની છાતીમાં નૂપુરે ઝણકતો કોઇનો પગ વાગ્યો! સંન્યાસી ઝળકી જાગ્યો, પલકમાં સ્વપ્નલીલા ભાગી ગઈ, એની ક્ષમાસુન્દર આંખ ઉપર ચમકતા દીવાનો પ્રકાશ પડ્યો. નગરીની યોવનમદે મત્ત થયેલી એક નટી પોતાના પ્રિયતમને મળવા જતી હતી. અંગે સુન્દર વર્ણનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં, આભૂષણોને ઝણઝણાટ શબ્દ થતો હતો; સંન્યાસીને શરીરે પગ અથડાતાં એ વાસવહત્તા ઉભી રહી.

દીવો ધરીને એની નવીન સુન્દર કાન્તિ જોઈ. મુખ સૌમ્ય છે, તરુણ છે, હાસ્યભર્યું છે; એનાં નયન કરુણાકિરણે પ્રકાશે છે; ઉજળા લલાટ ઉપર ચન્દ્રના જેવી શીતળ શાન્તિ છે. લાજ-ભરી આંખે ને લલિત કણ્ઠે રમણી બોલી: “કિશોર કુમાર, મને ક્ષમા કરો. દયા કરીને મારે ઘેર આવો તો? આ ધરતી

કઠણ કઠોર છે, તમારી શય્યા આ ના હોય!” સંન્યાસીએ કરુણ વચ્ચને કહ્યું: “અરે લાવણ્યમયી, હજી મારો સમય આવ્યો નથી, જ્યાં જાય છે ત્યાં ચાલી જા. જે દિવસે મારો સમય આવશે તે દિવસે હું મારી મેળે તારે ઘેર આવીશ.” એકદમ ભયંકર વિજળીઓ થવા લાગી, પવને પ્રલયનો શંખ વાગવા લાગ્યો, આકાશમાં વજ્ર ગર્જનાઓ અદ્ભુત કરવા લાગી. રમણી ત્રાસથી કમ્પી ઉઠી.

એક વર્ષ તો હજી પુરૂં થયું નથી, એવે એવસન્ધ્યા આવી. વ્યાકુળ વાયરો છુટ્યા છે, માર્ગનાં ઝાડ ઉપર મોર બેઠો છે, રાજના બાગમાં બકુલ પારુલ રજનીગન્ધાને ફૂલ ખેડે છે, બહુ દૂરથી પવનમાં વાંસળીનો ધીરો સૂર આવે છે. આજે નગરી સૂની છે, સૌ પુરવાસીઓ મધુવનમાં ફૂલ-ઉત્સવ કરવા ગયા છે, સૂની નગરી દેખીને પૂર્ણચન્દ્ર છાનું છાનું હસે છે! સૂને માર્ગે ચન્દ્રપ્રકાશમાં સંન્યાસી એકલો જાય છે. માથા ઉપરનાં વૃક્ષોમાં કોયલનો ટોકો વારંવાર ઉઠે જાય છે. આટલા દિવસ પછી આજે શું એની અભિસાર-રાત્રિ આવી છે? નગર છાડીને સંન્યાસી કોટ બહાર આવ્યો, ખાઈની પાર આવી ઉભો. આંખા-વાડીઆની છાયાને અન્ધારે એક બાબુએ પગ આગળ પેલી કોણ રમણી પડી છે! બંળીઆના ફેલાએ એનું શરીર છવાઈ ગયું છે. રોજે કાળું મેશ થઈ ગયેલું એનું શરીર, એ પ લાગવાની બીકે, લોકોએ નગરની ખાઈ પાર ફેંકી દીધું છે. સંન્યાસીએ બેશીને એનું અકડાઈ ગયેલું માથું પોતાના બોળામાં લીધું. સુકા હોઠ ઉપર પાણી રેડયું, માથા ઉપર મન્ત્ર લાગ્યો, પોતાને હાથે એના દેહ ઉપર ચન્દનનો લેપ કર્યો. ફૂલ ખરે છે, કોયલ બોલે છે, રાત્રિ પ્રકાશે મત્ત છે. નારીએ પૂછયું: “ઓ દયામય, તમે કોણ આવ્યા છો?” સંન્યાસીએ કહ્યું: “આજ રાત્રે સમય થયો છે ને આવ્યો છું, વાસવદત્તા!”

૭

પરિશોધ

(મહાપરતપત્રાન)

“રાજકોષમાથી ચોરી! પકડી લાવો ચોરને. નગરપાળ; નહિ તો તમારી રક્ષા નથી, ઘડ ઉપર માથું નહિ રહે!” રાજાનો આજ્ઞાએ રક્ષકો માર્ગેમાર્ગે ઘરેઘરે ચોર જોળતા ફરે. નગર બહાર લાગ્યા મન્દિરમાં પરદેશી વજસેન સુતો હતો. એ તક્ષશીલાવાસી વેપારી ઘોડા વેચવા કાશીએ આવ્યો હતો; ચોરે એને લુટી લીધા, નિસાસા નાખતો બાલી હાથે ઘેર જતો હતો. તેને ચોર કહી પકડ્યો; હાથેપગે લોઢાળી સાંકળો નાખી એને કેદખાને લેઈ જતા હતા.

સુન્દરી શ્યામા બારીએ બેઠીબેઠી માર્ગેના લોકપ્રવાહને—સ્વપ્ન સમાન લોકયાત્રાને—કોતુકે જોતી હતી ને આગસમાં વખત ગાળતી હતી. એકદમ કચ્છી ઉઠી શ્યામા બોલી: “અહા, મહેન્દ્રને પણ શરમાં એવી સુન્દર કાન્તિવાળા આ કોણ પુરુષને ચોરની પેઠે કહણ સાંકળે બાંધીને આણે છે? જલદી બા સહચરી, મારું નામ દેઈને નગરપાળને કહે જે તમને શ્યામા બોલાવે છે; દયા કરીને બન્દિવાનને લેઈ એકવાર આ ઘરમાં આવી બઝે!” એ આમન્ત્રણ સાંભળીને શ્યામાના નામને મન્ત્રે રોમાંચિત થઈ નગરપાળ તુરત ઘરમાં પેઠો. પાછળ વજસેન લાજનો માર્યો રાતે કપાળે નખ્યે માથે ચાલતો હતો. હશીને નગરપાળ બોલ્યો: “આવે અસમયે વગરમાગ્યે કેમ કૃપા કરી? અહુણા તો રાજકાજે બહુ છું; સુન્દરિ, રખા આપો.” એકદમ માથું ઉંચું કરી વજસેન બોલ્યો: “આ શી લીલા, હે સુન્દરી, આ શી તારી લીલા! માર્ગેમાથી ઘરમાં બોલાવીને શે કોતુકે આ નિર્દોષ પ્રવાસીને અપમાનદુઃખમાં વળી અપમાન આપે છે!” સાંભળીને શ્યામા બોલી: “અરેરે પરદેશી, આ કોતુક નથી! મારા અંગ ઉપર જેટલા સુવર્ણ-અલંકાર છે, તેટલા બધાય સોંપી દેઈને તમારી

સાંકળ મારે અંગે લેઈ લેઈ; તમારા અપમાનને મારો અન્તરાત્મા આજ પોતાનું અપમાન માને છે.”

એમ બોલીને, પરદેશીના અંગ ઉપરથી બાણે સૌ લાંછન લુંછતી હોય એમ, પોતાની બે આંખોને લુંછી. નગરપાળને કહ્યું: “મારું જે કંઈ છે તે લેઈને આ નિર્દોષ બન્દિવાનને મુક્ત કરી દો.” નગરપાળ બોલ્યો: “તમારી પ્રાર્થના ઠેલી શકતો નથી, પણ એ અસાધ્ય કામ છે; કારણકે રાજકોષમાં ચોરી થઈ છે, કોઈનો પણ પ્રાણ લીધા વિના રાજાનો રોષ શાન્ત થવાનો નથી.” નગરપાળનો હાથ ઝાલી શ્યામા બોલી: “વિનવું છું કે બેજ રાત બન્દિવાનને બચાવી રાખો.” નગરપાળે કહ્યું: “તમારો બોલ રાખીશ.” બીજી રાતે હાથમાં દીવો લેઈને રમણી બન્દિશાળામાં પેડી, લોઢાનાં સાંકળે બંધાએલો વજ્રસેન મૃત્યુપ્રભાતની વાટ જોતો ઇંટનામને ભજતો હતો. રમણીએ નિશાની કરી, તુરત જ પહેરે-ગીરે બન્દીની સાંકળ બોલી દીધી. વિસ્મયનેત્રે બન્દીએ શુભ સુ-કોમળ કમળસમ અપૂર્વ મુખ જોયું. ગદગદ સ્વરે બોલ્યો: “વિ-કારની રોગરાત્રિ પછી શુભ ઉપાસમાન તું કોણ મારા કેદખાનામાં આવી છે? આ નિષ્કુર નગરીમાં તું લક્ષ્મી દયામયી, સુમધુની પ્રાણરૂપ, મુક્તિરૂપ કોણ છે?” “હું દયામયી!” રમણીના હાસ્યથી નવા ભયને ત્રાસે ભયંકર કેદખાનું એકદમ બગી ઉઠ્યું! શોક-આંસુએ ઉન્મત્ત ઉત્કટ હાસ્ય ભાગી પડ્યું! રડીને બોલી: “આ નગરીના માર્ગમાં જે સૌ પથ્થર છે, તેમાંનો કોઈ શ્યામાના જેવો કંઈ નથી.” એટલું કહી વજ્રસેનને પકડી કેદ-ખાના બહાર લેઈ ગઈ. તે વારે પૂર્વ વનાન્તરમાં વરુણા નદીને કાંઠે ઉપા બગી છે. ઘાટે નૌકા બાંધી છે, એની ઉપર જઈને સુન્દરી બોલી: “આવો આવો, હે પરદેશી. મારી આટલી વાત યાદ રાખજો: હે મારા પ્રિય, સૌ બન્ધન તોડીને તમારી સાથે એકજ પ્રવાહમાં વહું છું, હે હૃદયસ્વામી, જીવનમરણપ્રભુ!” પછી નૌકા છોડી. બંને તીરે વનમાં પંખીઓ આનન્દ-ઉત્સવનાં ગાન

ગાતાં હતાં. બે હાથે પ્રિયસીનું મુખ છાતીએ દબાવી વજસેન બોલ્યો : “કહે મારી પ્રિયે, શી સંપદ આપીને મને તેં મુક્ત કર્યો છે? હે વિદેશિની, બધું બળવું છે આ દીનદરિદ્ર તારો કેટલો ઋણી છે તે.” ગાદું આલિંગન દેઇ સુન્દરી બોલી : “એ વાત અહુણા નહિ.”

વાયુબળે નોકા ઉતાવળે ચાલી. સૂર્ય માથે આવ્યો, પ્રચણ્ડ તાપે તપવા લાગ્યો. નાહીધોઇને ભીને વસ્ત્ર, ગંગાજળભર્યા કાંસાના ઘડા માથે મુકીને ગામનારીઓ ઘેર જાય છે; સવારનું હાટ ઉઠી ગયું છે; બન્ને તીરે કોલાહલ બન્ધ થઇ ગયો છે; રસ્તા સૂના થઇ ગયા છે. ત્યાં વડ નીચે પત્થરને ઘાટે, ખાવાપીવાને માટે નોકા બાંધી. વનચાયા શાન્ત છે, માત્ર કીટપતંગ શું જો છે; પાક્યાં ધાનનો સુવાસ લેઇને આવતા મધ્યાહ્નવાયુએ શ્યામાનો ધુમટો ચક્રમાત્ જસેડી નાખ્યો, પ્રણયપીડાથી એની છાતી વ્યાકુળ થઇ ગઇ છે. વજસેન ધીરે બોલ્યો : “ક્ષણિક સાંકળથી છોડાવીને તેં મને અનન્ત સાંકળે બાંધ્યો છે! કહે મને, શી રીતે એ દુઃસાધ્ય વ્રત તેં સાધ્યું તે! મારે માટે તેં શું કર્યું છે તે બળવા પામું તો, પ્રિયે, આ જીવન આપીને તેનો બદલો વાળું એ માફ પણ છે.” મ્હોં ઉપર વજ તાણીને સુન્દરી બોલી : “એ વાત હજીયે નહિ.” દિવસની પ્રકાશનોકા સોનાનો શઢ વીંટી લઇને અસ્તાચળને ઘાટે ચાલી ગઇ, શ્યામાની નોકા સન્ધ્યાને પવને તીરને ઉપવને આવી લાગી. શુકલચતુર્થીના પશ્ચિમચન્દ્રનો ક્ષીણ પ્રકાશ શાન્ત જળ ઉપર પોતાની લાંબી રેખાઓ પાડી રહ્યો છે. તમ્બુરાના સુર જેવા કસારીઓના સ્વરથી ઝાડ નીચેનો અન્ધકાર કમળી ઉઠ્યો છે. દીવો હોલવીને નોકાની બારીએ દક્ષિણવાયુમાં ભારે નિશ્વાસ નાખી શ્યામા યુવકની ખાંધે અઢેલીને બેઠી છે, સુન્દર તરંગે ઉડતા સુગન્ધ-કેશ પરદેશીની છાતીને ઢાંકી રહ્યા છે. ગાદી તન્દ્રાના બળા પેઠે અસ્પૃટ કણે શ્યામા બોલી : “પ્રિયતમ, તમારે માટે મેં જે કર્યું છે તે કઠણ છે—એ વાત તમને કહેવી તે એથીયે કઠણ છે. સંક્ષે-

પમાં કહું છું—એકવાર સાંભળીને પછી એ વાત તમારા મનમાંથી લુપ્તી નાખજો.

“ઉત્તીય નામે એક કિશોર મારે વ્યર્થ પ્રેમે ઉન્મત્ત અધીરો બની ગયો હતો. મારે કહ્યે એણે તમારી ચોરીનો અપવાદ પોતાને માથે લીધો ને પોતાનો પ્રાણુ દીધો. આ જીવનમાં સૌથી મોટું મારું આ પાપ, હે સર્વોત્તમ, તમારે માટે આ મારું ગૌરવ કયું છે!”

ક્ષીણ ચન્દ્ર અસ્ત પામ્યો, સેંકડો પંખીની નિદ્રા માથે વહેતું નીરવ વન સ્તબ્ધ ઉભું રહ્યું. બહુ ધીરેધીરે રમણીની કેટલી પ્રિયનો હાથ શિથિલ થઈને ખરી પડ્યો; બંનેની વચ્ચે કઠોર વિચ્છેદ નિઃશબ્દે આવી બેઠો; વાક્યહીન વજ્રસેન સ્થિર કઠણ પાષાણપુતળી સામે જોઈ રહ્યો; તુટી પડેલી વેલી જેની સ્યામા એને પગે માથું રાખી પડી રહી; કાળામેશ નદીતીરનું અન્ધારું ધીરેધીરે જામી ગયું.

એકાએક યુવકનો પગ પકડી લેઈ શુન્ક કણ્ઠે એ આત્મનારી વિનાશાંસુએ રડી ઉઠી: “ક્ષમા કરો નાથ, એ પાપનો જે દણ્ડ તે વિધાતાને હાથે ભલે દારુણભાવે ઉતરે—તમારે માટે જે કયું છે તે તમે ક્ષમા કરો!” પગ ખેંચી લેઈ વજ્રસેન તેની સામે જોઈ બોલ્યો: “મારા પ્રાણનો તારે શો ખપ હતો? આ જન્મને માટે તારે પાપમૂલ્યે ખરીદેલું આ મહાપાપભાગી જીવન તેં ધિક્કાર પાત્ર બનાવ્યું! કલંકિની, તારો ઋણી આ નિશ્વાસ ધિડ છે! પ્રત્યેક નિમેષે આ નિમેષપાત ધિક છે!” એટલું બોલી ઉભો થઈ ગયો. કંઈ પણ ઉદ્દેશ વિના નોકા છોડી તીરે ચાલ્યો ગયો—અન્ધારા વનમાં ચાલ્યો ગયો. વાયુહીન સુગન્ધિત વનપ્રદેશમાં પગ તળે દખાતાં સુકાં પાંદડાં શબ્દ કરવા લાગ્યાં; ચારે બાજુ વાંકીચુકી ડાળીઓવાળાં વૃક્ષ અન્ધારામાં અસંખ્ય આકાર ને વિકૃત રૂપ ધારણ કરી રહ્યાં છે; ચારે દિશાઓ રૂંધાઈ રહી છે; લતા-સાંકળો વાળું વન નિષેધ કરતું હોય એમ હાથ પ્રસારી ઉભું

છે. થાક્યો પરદેશી ભોંચે બેઠો. તેની પાછળ છાયાસમું કોઈક ઉભું છે! અન્ધારામાં સાથે સાથે લાંબે રસ્તે એને પગલે પગલે અનુસરતી એની અનુચરી વિનાશખંડે લોહીલુહાણ પગે આવી છે! મુઠીઓ ભીડી પરદેશી બોલ્યો : “તોય મને છોડીશ નહિ?” રમણી વિજળી પેઠે છુટી; આલિંગને, છુટા થઈ ગએલે કેશે, ઢીલાં થઈ ગએલે વસ્ત્ર, ચુમ્બને, સ્પર્શે, નિશ્વાસે યુવકનાં સૌ અંગ એણે નહીના તરંગની પેઠે છાવરી દીધાં; આર્દ્ર ગદ્ગદ વચને, રૂંધાએલે કાઠે બોલી : “છોડીશ નહિ, છોડીશ નહિ.” વારંવાર કહે : “તમારે માટે, નાથ, પાપ ક્યું છે; મને સજા કરો, મર્મઘાત કરો, પુરો દણ્ડ દેઈ દો.” વનને ગ્રહતારા વિનાને અન્ધકારે બાણે અન્ધભાવે રોગનો અનુભવ કર્યો! લાખો તરુમૂળ માટીની અન્દર ગ્રાસથી બાણે કમ્પી ઉઠ્યાં! છેવટનો શોકદુઃખ-સ્વર રૂંધાએલે શ્વાસે જરાક નિકળ્યો—પછી બીજી જ ક્ષણે કોઈક ભૂમે ઉપર પડ્યું!

વજ્રસેન જ્યારે વનમાંથી પાછો ફર્યો, ત્યારે પ્રથમઉપાનાં કિરણથી ગંગા પાર મન્દેરનાં ત્રિશૂળશિખર વિજળીવર્ણી થઈ ગયાં હતાં. સૂને રેતીકિનારે નહીની ધારે ધારે ઘેલાની પેઠે ઉઢાસીન ભાવે એ આખો દિવસ રખડ્યો. મધ્યાહ્નનો ગળતો તાપ તેને આખે શરીરે અગ્નિમય ચાલુક મારવા લાગ્યો. કેડે ઘડો લેઈને જતી ગ્રામવધૂ એની દશા જોઈને કરુણ કાઠે બોલી : “અરે ઓ ઘર-છોડ્યા, અમારે ઘેર ચાલો.” એણે ઉત્તર દીધો ના. તરસે છાતી ફાટી—તોય સામેની નહીમાંથી પાણીતું ટીપું લીધું ના. સાંજ પડી ત્યારે, પતંગ જેમ અગ્નિશિખા દેખીને આગ્રહ-ભર્યું દોડે એમ, તાવ-તપ્પે શરીરે દોડીને નૌકા ઉપર ચઢી ગયો. જોયું તો પથારીમાં એક નૂપુર પડ્યું છે, સેંકડો વાર એને છાતીએ ચાંપ્યું; એનો ઝંકાર ચારે બાજુથી હૃદયમાં શરની પેઠે સાલવા લાગ્યો. એક બાજુ નીલાગ્નર વસ્ત્ર પડ્યું હતું, લોચો વાળીને એના ઉપર મહોં રાખી એ પડી રહ્યો; એમાંથી

નિકળતો સુકુમાર દેહગન્ધ ખુબ આવેશથી સુંઘી લીધો. અસ્તા-
ચળે જતા શુકલપંચમીના ચન્દ્રનાં કિરણ સખ્તપણું વૃક્ષની
ડાળોના અન્તરાળમાં થઈને એના ઉપર આવી પડે છે. વન તરફ
જેઈને બે હાથ પ્રસારી વજ્રસેન બોલાવે છે: “આવ, આવ,
પ્રિયા!” એવે સમે રેતીકિનારે કાળા વનને અન્ધારે છાયા
જેવી કોઈની મૂર્તિએ દેખા દીધી. “આવ, આવ, પ્રિયા!”
“આવી છું, પ્રિયતમ!” શ્યામા આવીને ચરણે પડી: “ક્ષમા
કરો, મને ક્ષમા કરો! તમારે કરુણ હાથે મારો આ અતિ કઠણ
પ્રાણ ના ગયો!” માત્ર પળવાર વજ્રસેન એના મ્હોં સામે તાકી
રહ્યો—આલિંગન દેવાને ક્ષણવાર હાથ પહોળા કર્યા, પણ પછી
ચમકી ઉઠ્યો—એને દૂર ઠેલી કાઢી ગઈ ઉઠ્યો: “શા માટે
આવી, શા માટે આવી?” છાતીએથી નૂપુર લેઈને બળતો અંગારો
હોય એમ ફેંકી દીધું, પગ આગળથી બેચી લેઈને નીલામ્બર ફેંકી
દીધું; શય્યા જાણે પગ તળે અગ્નિશય્યા હોય એમ એને બાળવા
લાગી; બે આંખ મીંચી મ્હોં ફેરવી કહ્યું: “બા બા, પાછી બા,
મને છોડી ચાલી બા.” નારી નીચે મુખે ક્ષણવાર નીરવે ઉભી
રહી. બીજી પળે ભોંયે બેશી યુવાનને ચરણે પ્રણામ કર્યો,
ત્યાર પછી ઉતરીને નદીતીરે અન્ધારા વનને માર્ગે ધીરેધીરે ચાલી
ગઈ—ક્ષણવારનું અપૂર્વ સ્વપ્ન, નિદ્રાભંગ થતાં, રાત્રિના અન્ધ-
કારમાં જેમ મળી જાય તેમ.

૮

વિસર્જન

બે બે વર્ષના થતા થતામાં તો બોજાના બે હીકરા ચાલ્યા
ગયા. આ વારે હીકરો અવતર્યો ત્યારે તો મલ્લિકાને સ્વામી પણ
ચાલ્યો ગયો હતો. બન્ધુજને કહ્યું જે “પૂર્વજન્મનાં બહુ પાપ
હતાં, તેથી જ આ જન્મે આટલો દારુણ સન્તાપ થાય છે.”
શોકાનળથી બળતી નારીએ અત્યન્ત વિનયથી અબળ્યા જન્મનાં

પાપ માથે વહી લેઇને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ધાર્યું. મન્દિરે મન્દિરે ગામે ગામે જ્યાં ત્યાં પૂજા કરતી ફરે; વ્રતધ્યાને, ઉપવાસે, આહ્નિકે, તપશ્ચ, ધૂપે, દીપે, નૈવેદ્યે, ચન્દને, પૂજાએ દિવસ ગાળે; અનેક બ્રાહ્મણના પગની રજ લોહીને માદળિયામાં ભરી માથે બાંધી રાખ્યું; રામાયણની કથા સાંભળે; સાધુસંન્યાસીને ઘેર આણી તેમની પાસે બાળકને આશીર્વાદ અપાવે. વિશ્વમાં પોતાને સૌની નીચે રાખી, પોતાના સન્તાનને માટે એ અભાગણી સૌની પ્રસન્નદષ્ટિ ઇચ્છે. સૂર્યચન્દ્રથી માંડીને પશુપક્ષીપતંગ સુધી—રખેને કોઈ જાણુ કોઈ રીતે કોઈ અપરાધ માની લે, રખેને કોઈ ખોલ કરે, અજાણ્યે કારણે રખેને કોઈને વ્યથા થાય—એટલા માટે સૌની આગળ આકુળ વેદનાએ દીન થઈ રહી છે.

બાળક જ્યારે દોઢ વર્ષનો થયો, ત્યારે એના પેટમાં રોગ થયો; તાવથી શરીર કન્તાઈ ગયું. માતાએ દેવાલયમાં માનતા માની, ચરણામૃતનું પાન કરાવ્યું, હરિકીર્તનથી આંગણું કરાખી ઉઠ્યું. તોય રોગ માને નહિ. રડીને નારીએ પૂછ્યું: “બ્રાહ્મણ મહારાજ, આટલાં દુઃખ વેઠ્યાં તોય પાપ ગયાં ના? રાતદહાડો દેવતાની માનતા માની, આટલી પૂજા કરી તોય રક્ષા નહિ? તોય મારા દીકરાને એ લેઈ લેશે? આટલી બધી ભૂખ દેવતાને? ઘરેણાં વેચીવેચીને આટલું ભારે ભારે નૈવેદ્ય ખાવાને આપ્યું, એ સર્વસ્વ ખાધે પણ એની ભૂખ ટળી ના?” બ્રાહ્મણે કહ્યું: “એટા, આ તો ઘોર કળાગુ! તેં બહુયે કયું છે, તોય કહું કે આજ-કાલ એવી કંઈ ભક્તિ કોઈમાં છે? સતજીગમાં જે થતું તે આજ થાય? દાનવીર કણ્ઠની પાસે ધર્મે જ્યારે બ્રાહ્મણને વેશે આવીને ખાવાને પુત્ર માગ્યો, ત્યારે એણે પોતાને હાથે કાપી આપ્યો; તરત જ આંખના પલકારામાં બાળક પાછો મળ્યો. શિખિ રાજાએ પોતાની છાતીનું માંસ કાપીને રથેનરૂપી ઇન્દ્રના મુખમાં ખાવા માટે મોકલ્યું—ત્યારે અક્ષય દેહ પામ્યો. નિષ્ઠા તો એને કહે. આજ કોઈ એવું છે આ ભૂમણ્ડલમાં? નાનપણમાં મા પાસેથી વાત

સાંભળી હતી તે હજીયે સાંભરે છે : ‘એના ગામની પાઠશાળામાં એક વન્ધ્યા નારી હતી. કશોય રસ્તો ના જડ્યો ત્યારે પહેલા ગર્ભનું બાળક ગંગાજીમાં પધરાવવાની માનતા માની. પણ પુત્ર-જન્મની પછી તરત જ એ અભાગણી વિધવા થઇ. તેણી એ ગંગાજી પાસે ગઇ ને નિષ્કાલર્યે સ્વરે બોલી : મા, તારા બેળામાં આ પુત્રને સોંપું છું, આ મારો પ્રથમ પુત્ર છે—છેલ્લો પુત્ર છે, આ જન્મમાં તો હવે સન્તાનની આશા નથી ! એમ કહીને જ્યાં પુત્રને નાખ્યો કે તુરત જ મા ગંગા મકરવાહિની રૂપે પોતાના કરકમળમાં એ પુત્રને લેઇને બહાર આવ્યાં ને એની માતાને પાછો સોંપ્યો.’ નિષ્ઠા એને કહે.” મલ્લિકા નમ્મે માથે પાછી ફરી, પોતાને ધિછારવા લાગી—આટલા દિવસ વૃથા વ્રત કર્યો, વૃથા દેવપૂજા કરી—નિષ્ઠાહીન પાપણીને કૃળ મળ્યું ના.

ઘેર આવીને જોયું તો બાળક તાવથી અચેતન થઇ પડ્યો છે, શરીર અગ્નિની પેઠે ધીકે છે. જેટલી વાર ગળામાં આવધ રહે તેટલી વાર પાછું નિકળી જાય, ગળે ઉતરે જ ના. દાંતે દાંત લીકાઇ ગયા. માથું હલાવીને વેંચ પણ રાગીને ઘેરથી ધીરે ધીરે ચાલ્યો ગયો. સન્ધ્યાના અન્ધારામાં વિધવાના સૂના ઘરમાં પથારી પાસે ઝાંખો દીવો બળે છે, એકલી શોકાતુર માતા ઉંશીકા પાસે બેઠી છે. નિસ્તેજ આંખ ઉઘાડીને બાળક, બાણે કોઇને શોધતો હોય એમ, ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો. નારી રડીને બોલી : “ઓ મારા માણેક, મારા સોના, આ હું તારી મા, આ તારી માનો બેળો, ભય શેનો, બાપુ ?” એને પોતાની છાતીએ આંપી રાખ્યો ને એનો તાવ પોતાના અંગમાં લેઇ લેવા ઇચ્છ્યું. એકદમ પવનથી ઘરનાં બારણાં ઉઘડી ગયાં ; તરત જ ઝાંખો દીવો હોલવાઇ ગયો. અકસ્માત બહારથી કલકલધ્વનિ ઘરમાં પેઠો. અમકીને નારી પથારી છોડી ઉભી થઇ ગઇ, બોલી : “માનો સાદ આ સમ્ભળાય છે. મારા દુખિયારીના ઓ ધન, ઉપાય જડ્યો છે—તારી માના બેળા કરતાંય શીતળ બેળો છે, બેટા !” પાસે ગંગાજીમાં કલરવ

જામ્યો છે - પૃથ્વી માનો જુઆર ચઢ્યો છે. બાળકનો તપ્યો દેહ છાતીએ લેઇને માતા સૂને ગંગાઘાટે ગઇ, બોલી : “મા, માતાની વ્યથા જો તારા પ્રાણનાં વાગતી હોય તો આ બાળકનો તાવ સમાવી દે, મા. એકમાત્ર ધન માફં આ, તે તારે ખોળે એકમને સોંપું છું.” એટલું બોલી અચેતન બાળકને હાથમાં લેઇ, આંખો મીંચી, ગંગાજળમાં પધરાવી દીધો. બહુ ક્ષણ આંખો ઉઘાડી ના. બેશીને ધ્યનમાં જોયું તો મકરવાહના જ્યોતિર્મયી માતૃમૂર્તિ ક્રુદ્ધ બાળકને ખોળામાં બેસાડી આવી છે, બાળકને માથે પદ્મહળ છે; આનન્દિત કાન્તિ ધરીને બાળકે હસતે મુખે, દેવીનો ખોળો છોડી માતાના ખોળામાં જવા, હાથ પહોળા કર્યો છે. દેવી કહે : “હે દુઃખિની, લે આ, તારું ધન તને સોંપ્યું.” રામાંચિતે કાચે આંખો ઉઘાડી માતા બોલે : “ક્યાં મા, ક્યાં?” પરિપૂર્ણ ચન્દ્ર-પ્રકાશે રજની વિદ્વેલ બની રહી છે; કલરવ કરતી ગંગા વહી ચાલે છે. નારી ચીત્કાર કરી બોલી ઉઠી : “પાછો નહિ દે?” દક્ષિણને વાયુએ વનમૂખિમાં મર્મરનાદ ઉઠ્યો

(મં. ૧૯૫૭)

૨૫ આસો, ૧૩૦૬

૯

દેવતાનો ધ્રાસ

ગામેગામ વાત ચાલી રહી જે મૈત્ર મહાશય સાગરસંગમમાં તીર્થસ્નાન કરવા જવાના છે. તીર્થસ્નાન કરવા માટે અનેક બાળ-વૃદ્ધ નરનારી તૈયાર થઈ ગયાં. ઘાટ ઉપર બે નોકા તૈયાર થઈ.

પુણ્યલાભને માટે આતુર એવી મોક્ષદાએ આવી કહ્યું : “મહારાજ, હુંયે તમારી સાથે આવીશ.” મોક્ષદા વિધવા છે, એની આંખો કરુણ છે; કહ્યું કશું માને નહિ, માત્ર વિનતી કરે; એની વિનતીને પાછી ધકેલવી કઠણ છે. મૈત્રે એને કહ્યું : “પણ નોકામાં હવે જગ્યા ક્યાં છે?” વિધવા રડીને બોલી : “તમારે

પગે પડું છું; કોઈ રીતે એક ધારે જગ્યા કરી લેઈશ.” મન પલળી ગયું. ત્યારે વળી ફરી પુછયું: “છોકરાનું શું કરીશ?” નારીએ ઉત્તર આપ્યો: “રાખાલ? એ પોતાની માશી પાસે રહેશે. એના જન્મ પછી મને સુવારોગ થયેલો, બહુ દહાડા ચાલેલો, જીવવાની આશાય નહોતી તે વારે એન અન્નદાએ એ બાળકને ધવડાવીને મોટો કરેલો. ત્યારથી જ માનો જોજો છોડી દીકરો માશીનો આદર પામી રહ્યો છે. તોફાન કરે ને મારીએ તો માશી આવી આંસુભરી આંખે છોકરાને પોતાના જોખામાં તાણી લે. માના કરતાં માશીની છાતીએ છોકરો સુખે રહેશે.”

બ્રાહ્મણે એને સાથે લેઈ જવાનું કહ્યુલ્યુ. જણસપત્તર બાંધીને મોક્ષદા તૈયાર થઈ; ગુરુજનને નમસ્કાર કર્યા. સખીસાહેલીઓની આંસુભરી આંખે વદાય લીધી. ઘાટ ઉપર આવીને બેયું તો નૌકામાં આગળથી આવીને રાખાલ છાનોમાનો બેસી ગયો છે. માએ પુછયું: “અરે, તું અહીં શું કરવા?” એ બોલ્યો: “સાગરે જઈશ.” “સાગરે જઈશ? અરે ચોર, ઉતરી પડ.” ફરી દંઢ આંખે એ બેજ શબ્દ બોલ્યો: “સાગરે જઈશ.” એના હાથ ખેંચી તાણી પાડવા માંડ્યો, પણ એ તો નૌકાને પકડી રહ્યો. અન્તે બ્રાહ્મણે કરુણ રનંદે હશીને કહ્યું: “રહેવા દે, ભલે રહ્યો સાથે.” કોષ કરીને મા બોલી: “ચાલ, તને સાગરજળમાં દેઈ આવું.” એ શબ્દો જ્યાં કાનમાં ગયા, ત્યાં તો માની છાતીને અનુતાપબાણે વીંધી નાખી; રડી પડી, આંખો મીચી બોલી: “નારાયણ, નારાયણ!” પુત્રને છાતી સરસો લેઈ લીધો, એના સમસ્ત શરીર ઉપર સ્નેહે કલ્યાણ હાથ ફેરવ્યો. મૈત્રે એને બોલાવી ધીમે રડીને કહ્યું: “છિ છિ છિ! એવી વાત બોલાય ના.”

રાખાલ સાથે જશે એવું નક્કી થઈ ગયું. લોકને મોંઠે એ વાત સાંભળીને અન્નદા દોડી આવીને બોલી: “બચ્યા, તું ક્યાં જાય છે?” રાખાલે હશીને કહ્યું: “સાગરે જઈ છું, ફરી પાછો આવીશ.” ગાંડી જેવી થઈ જઈ અન્નદાએ કહ્યું: “મહારાજ, આ

જામ્યો છે - પૂર્ણિમાનો જીઆર ચઢ્યો છે. બાળકનો તપ્પો ફેલ
છાતીએ લેઈને માતા સૂને ગંગાઘાટે ગઈ, બોલી : “મા, માતાની
વ્યથા જો તારા પ્રાણમાં વાગતી હોય તો આ બાળકનો તાવ
સમાવી દે, મા. એકમાત્ર ધન માઈ આ, તે તારે જોજો એકમને
સોંપું છું.” એટલું બોલી અચેતન બાળકને હાથમાં લેઈ, આંખો
મીંચી, ગંગાજળમાં પધરાવી દીધો. બહુ ક્ષણ આંખો ઉઘાડી ના.
જેશીને ધ્યનમાં જોયું તો મકરવાહના જ્યોતિર્મયી માતૃમૂર્તિ
ક્ષુદ્ર બાળકને જોળામાં બેસાડી આવી છે. બાળકને માથે પદ્મહળ
છે; આનન્દિત કાન્તિ ધરીને બાળકે હસતે મુખે, દેવીનો જોળો
છોડી માતાના જોળામાં જવા, હાથ પહોળા કર્યા છે. દેવી કહે :
“હે દુઃખિની, લે આ, તારું ધન તને સોંપ્યું.” રોમાંચિતે કાથે
આંખો ઉઘાડી માતા બોલે : “ક્યાં મા, ક્યાં?” પરિપૂર્ણ ચન્દ્ર-
પ્રકાશે રજની વિર્જલ બની રહી છે; કલરવ કરતી ગંગા વહી ચાલે
છે. નારી ચીત્કાર કરી બોલી ઉઠી : “પાછો નહિ દે?” દક્ષિણને
વાયુએ વનમૂમિમાં મર્મરનાદ ઉઠ્યો

(મં. ૧૬૫૭)

૨૫ આસો, ૧૩૦૬

૯

દેવતાનો ગ્રાસ

ગામેગામ વાત ચાલી રહી જે મૈત્ર મહાશય સાગરસંગમમાં
તીર્થસ્નાન કરવા જવાના છે. તીર્થસ્નાન કરવા માટે અનેક બાળ-
વૃદ્ધ નરનારી તૈયાર થઈ ગયાં. ઘાટ ઉપર બે નોકા તૈયાર થઈ.

પુણ્યલાભને માટે આતુર એવી મોક્ષદાએ આવી કહ્યું :
“મહારાજ, હું ચે તમારી સાથે આવીશ.” મોક્ષદા વિધવા છે,
એની આંખો કરુણ છે; કહ્યું કશું માને નહિ, માત્ર વિનતી કરે;
એની વિનતીને પાછી ધકેલવી કહણ છે. મૈત્રે એને કહ્યું : “પણ
નોકામાં હવે જગ્યા ક્યાં છે?” વિધવા રડીને બોલી : “તમારે

પગે પડું છું; કોઈ રીતે એક ધારે જગ્યા કરી લેઈશ.” મન પલંગી ગયું. ત્યારે વળી ફરી પુછ્યું: “છોકરાતું શું કરીશ?” નારીએ ઉત્તર આપ્યો: “રાખાલ? એ પોતાની માશી પાસે રહેશે. એના જન્મ પછી મને સુવરોગ થએલો, બહુ દહાડા ચાલેલો, જીવવાની આશાય નહોતી તે વારે બેન અન્નદાએ એ બાળકને ધવડાવીને મેટો કરેલો. ત્યારથી જ માનો બોળો છોડી દીકરો માશીનો આદર પામી રહ્યો છે. તોફાન કરે ને માશીએ તો માશી આવી આંસુભરી આંખે છોકરાને પોતાના બોળામાં તાણી લે. માના કરતાં માશીની છાતીએ છોકરો સુખે રહેશે.”

બ્રાહ્મણે એને સાથે લેઈ જવાતું કબુલ્યું. જણસપત્તર બાંધાંને મોક્ષદા તૈયાર થઈ; ગુરુજનને નમસ્કાર કર્યા. સખીસાહેલીઓની આંસુભરી આંખે વદાય લીધી. ઘાટ ઉપર આવીને બેયું તો નૌકામાં આગળથી આવીને રાખાલ છાનોમાનો બેસી ગયો છે. માએ પુછ્યું: “અરે, તું અહીં શું કરવા?” એ બોલ્યો: “સાગરે જઈશ.” “સાગરે જઈશ? અરે ચોર, ઉતરી પડ.” ફરી દૃઢ આંખે એ બેજ શબ્દ બોલ્યો: “સાગરે જઈશ.” એના હાથ ખેંચી તાણી પાડવા માંડ્યો, પણ એ તો નૌકાને પકડી રહ્યો. અન્તે બ્રાહ્મણે કરુણ રનહે હશીને કહ્યું: “રહેવા દે, ભલે રહ્યો સાથે.” ક્રોધ કરીને મા બોલી: “ચાલ, તને સાગરજળમાં દેઈ આવું.” એ શબ્દો જ્યાં કાનમાં ગયા, ત્યાં તો માની છાતીને અનુતાપબાણે વીંધી નાખી; રડી પડી, આંખો મીંચી બોલી: “નારાયણ, નારાયણ!” પુત્રને છાતી સરસો લેઈ લીધો, એના સમસ્ત શરીર ઉપર સ્નેહે કલ્યાણ હાથ ફેરવ્યો. મૈત્રે એને બોલાવી ધીમે રહીને કહ્યું: “છિ છિ છિ! એવી વાત બોલાવ ના.”

રાખાલ સાથે જશે એવું નહીં થઈ ગયું. લોકને મોઢે એ વાત સાંભળીને અન્નદા દોડી આવીને બોલી: “બચ્યા, તું ક્યાં જાય છે?” રાખાલે હશીને કહ્યું: “સાગરે જઈ છું, ફરી પાછો આવીશ.” ગાંડી જેવી થઈ જઈ અન્નદાએ કહ્યું: “મહારાજ, આ

છોકરો મારો રાખાલ બહુ તોફાની છે, એને કોણ સંભાળશે? જન્મથી એનો માશીને છોડી બીજે ક્યાંય બહુ રહ્યા નથી, એને ક્યાં લેઈ જશે? મુકતા બચ્ચો.” રાખાલે કહ્યું: “માશી, સાગરે જઈશ, ફરી પાછો આવીશ.” બ્રાહ્મણ સ્નેહસ્વરે બોલ્યો: “હું જ્યાં સુધી છું, ત્યાં સુધી તો કશો ભય નથી. આજ શિયાળાના દિવસોમાં નદી શાન્ત છે, અનેક જાત્રાળુનો મેળો છે. માર્ગમાં કશી વિપદ નથી—જતાં આવતાં બેએક માસ લાગશે. પાછા આવીને તમારો રાખાલ તમને સોંપી દેઈશ.”

શુભક્ષણે દુર્ગાનું સ્મરણ કરીને નૌકાને છોડી. સૌ કુળનારીઓ આંસુભરી આંખે ઘાટે ઉભી રહી. હિમન્તના પ્રભાતશિશિરમાં એ ગામ છલછલ કરતું ઉભું છે.

જાત્રાળુ પાછા ફરવા માંડ્યા; મેળો પુરો થઈ ગયો. જીઆરની આશાએ સાંજની વેળાએ નૌકાને કાંઠે બાંધી છે. રાખાલનું કુતૂં-ફલ પુરું થયું. ઘર-ગાંઠયો રાખાલનો પ્રાણ માશીના બોળા માટે રહે છે; પાણી જ પાણી જોઈને એનું ચિત્ત અકળાઈ ગયું છે. ચંચળ બાળક અધીરે ઉત્સુક કાંઠે બ્રાહ્મણને આવીઆવીને પુછે: “મહારાજ, જીઆર ક્યારે આવશે?” જળનો વેગ ઓચિન્તો બે કાંઠે થમ્બી ગયો, આશાના સમાચાર આવ્યા. નૌકાનું મ્હોં ફરી ગયું; મૃદુ નાદે પાસેથી તાણ થવા લાગ્યું, કલરવ ગીતે સાગરનો વિજયરથ નદીમાં પેઠો: જીઆર આવ્યો. દેવતાનું સ્મરણ કરીને બલાશીએ નૌકાને ઉત્તર દિશાને મ્હોંએ છોડી દીધી. રાખાલે બ્રાહ્મણ પાસે આવીને પુછ્યું: “ઘેર પહોંચતાં હવે કેટલા દહાડા લાગશે?”

હજી તો બે ગાઉ ગયા નથી, હજી તો સૂર્ય આથમ્યો નથી, ત્યાં તો રૂપનારાયણ નદીના મુખમાં આવેલા બેટથી સાંકડા થઈ ગયેલા નદીના પટમાં જીઆરના પ્રવાહ અને ઉત્તરવાયુ વચ્ચે પ્રચણ્ડ જીલ્ડ થઈ. જાત્રાળુઓ વારંવાર બૂમ મારવા લાગ્યા: “નૌકાને કાંઠે બાંધી દો.” પણ કાંઠો ક્યાં? ચારે બાજુએ ઉછળતું ઉન્મત્ત

જળ લાખ લાખ હાથે તાળી દેતું રુદ્રનૃત્ય કરવા લાગ્યું. દિગંતર-માં અતિ દૂરદૂર તીરપ્રદેશ ઉપર વનની લીલી રેખા દેખાય છે, બીજી બાજુએ સૂર્યની દિશાએ પ્રચ્છન્ન ભયંકર જળમેખાં વિદ્રોહથી ઉદ્ભવતી ઉછળી ઉઠે છે. પાણી હલેસાંને ગાંઠતું નથી, માતેલા મૂઠની પેઠે અશાન્ત નૌકા ઘુમી રહી છે. ત્રાસના હિમ સાથે મળીને શિયાળાનો તીવ્ર પવન નરનારીને થરથર કમ્પાવે છે. કોઈ મૂઠ બની ગયું છે, કોઈ રડે છે, કોઈ પોક પાડીને આત્મ-જનને બોલાવે છે. ઉડી ગયેલે પ્રીકે મોંઢે મૈત્ર આંખો મીંચીને જપ કરે છે. માની છાતીમાં મ્હોં ઘાલી દેઘને રાખાલ કમ્પે છે. એવે સમે ખલાસીએ ધૂમ મારીને સૌને કહ્યું: “બાપુ, તમારા માંથી કો’કે દોષ કર્યો છે; માનતા માનેલી તે પુરી કરી નથી, તેથી જ આ મેખાં ઉઠ્યાં છે. તેથી અકાળે આ તોફાન જાગ્યું છે; સાંભળો છો કે? માનતા પુરી કરો, કેંધાયમાન દેવ સાથે ખેલ ખેલો ના.” જેની પાસે જે કંઈ ધનવસ્ત્ર હતું, તે સૌ તેણે વિચાર કર્યાં વિના જળમાં ફેંકી દીધું, તોય પલકમાં દારુણ છાલકથી પાણી નૌકામાં પેકું. ખલાસી ફરી કહે: “દેવતાનું ધન જે કોઈ પાછું લેઈ જતું હોય તે હવે સાંભળો.” મોક્ષદાની સામે તાકીને બ્રાહ્મણ એકદમ બોલી ઉઠ્યો: “દેવતાને પોતાનો છોકરો સોંપી દેઘને આ સ્ત્રી પાછો લેઈ જાય છે.” સૌ નિષ્કુર જત્રાણ ત્રાસથી એકવાક્યે ગળ્ ગળ્ ઉઠ્યા: “ફેંકી દો એને.” નારી કહે: “હે મહારાજ, રક્ષા કરો, રક્ષા કરો.” રાખાલને બે દઢ હાથે છાતી સરસો આંખી દીધો.

બ્રાહ્મણ રોષથી ગળ્ ઉઠ્યો: “હું તારી રક્ષા કરનાર? રોષથી ભાન ભૂલી મા થઈને તે તારો પુત્ર દેવતાને આપ્યો. અન્તકાળે હું એની રક્ષા કરીશ? દેવતાનું ઋણ પતવ. સત્યનો ભંગ કર્યો આટલાં બધાં પ્રાણીને તું સાગરમાં ડુબાવશે.”

મોક્ષદા બોલી: “હું અતિ મૂર્ખ નારી; જે રોષમાં બોલેલી તે સત્ય થયું, અન્તર્યામી? એ તો માત્ર કહેવાનું જ હતું, તે

છોકરો મારો રાખાલ બહુ તોફાની છે, એને કોણ સંભાળશે? જન્મથી એની માશીને છોડી બીજે ક્યાંય બહુ રહ્યો નથી, એને ક્યાં લેઈ જશે? મુકતા બચ્ચો.” રાખાલે કહ્યું: “માશી, સાગરે જઈશ, ફરી પાછો આવીશ.” બ્રાહ્મણ સ્નેહસ્વરે બોલ્યો: “હું જ્યાં સુધી છું, ત્યાં સુધી તો કશે ભય નથી. આજ શિયાળાના દિવસોમાં નદી શાન્ત છે, અનેક જાત્રાળુનો મેળો છે. માર્ગમાં કશી વિપદ નથી—જતાં આવતાં બેએક માસ લાગશે. પાછા આવીને તમારો રાખાલ તમને સોંપી દેઈશ.”

શુભક્ષણે દુર્ગાનું સ્મરણ કરીને નૌકાને છોડી. એ કુળનારીઓ આંસુભરી આંખે ઘાટે ઉભી રહી. હિમન્તના પ્રભાતશિશિરમાં એ ગામ છલછલ કરતું ઉભું છે.

જાત્રાળુ પાછા ફરવા માંડ્યા; મેળો પુરો થઈ ગયો. જીઆરની આશાએ સાંજની વેળાએ નૌકાને કાંઠે બાંધી છે. રાખાલનું કુતૂં-હલ પુરું થયું, ઘર-ગાંઠયો રાખાલનો પ્રાણ માશીના ખોળા માટે રહે છે; પાણી જ પાણી જોઈને એનું ચિત્ત અકળાઈ ગયું છે. ચંચળ બાળક અધીરે ઉત્સુક કણ્ઠે બ્રાહ્મણને આવીઆવીને પુછે: “મહારાજ, જીઆર ક્યારે આવશે?” જળનો વેગ એચિન્તો બે કાંઠે થમ્બી ગયો, આશાના સમાચાર આવ્યા. નૌકાનું મ્હોં ફરી ગયું; મૃદુ નાદે પાસેથી તાણ થવા લાગ્યું, કલરવ ગીતે સાગરનો વિજયરથ નદીમાં પેઠો: જીઆર આવ્યો. દેવતાનું સ્મરણ કરીને ખલાશીએ નૌકાને ઉત્તર દિશાને મ્હોંએ છોડી દીધી. રાખાલે બ્રાહ્મણ પાસે આવીને પુછ્યું: “ઘેર પહોંચતાં હવે કેટલા દહાડા લાગશે?”

હજી તો બે ગાઉ ગયા નથી, હજી તો સૂર્ય આથમ્યો નથી, ત્યાં તો રૂપનારાયણ નદીના મુખમાં આવેલા બેટથી સાંકડા થઈ ગયેલા નદીના પટમાં જીઆરના પ્રવાહ અને ઉત્તરવાયુ વચ્ચે પ્રચણ્ડ જુદ્ધ બમ્બું. જાત્રાળુઓ વારંવાર બૂમ મારવા લાગ્યા: “નૌકાને કાંઠે બાંધી દો.” પણ કાંઠો ક્યાં? ચારે બાજુએ ઉછળતું ઉન્મત્ત

જળ લાખ લાખ હાથે તાળી દેતું રુદ્રનૃત્ય કરવા લાગ્યું. દિગંતર-માં અતિ દૂરદૂર તીરપ્રદેશ ઉપર વનની લીલી રેખા દેખાય છે, બીજી બાજુએ સૂર્યની દિશાએ પ્રચણ્ડ ભયંકર જળમોજાં વિદ્રોહથી ઉદ્ભવતી બની ઉછળી ઉઠે છે. પાણી હલેસાંને ગાંઠતું નથી, માતેલા મૂઠની પેઠે અશાન્ત નૌકા ઘુમી રહી છે. ત્રાસના હિમ સાથે મળીને શિયાળાનો તીવ્ર પવન નરનારીને થરથર કરાવે છે. કોઈ મૂઠ બની ગયું છે, કોઈ રહે છે, કોઈ પોક પાડીને આત્મ જનને બોલાવે છે. ઉડી ગયેલે શ્રીકે મોંઢે મૈત્ર આંખો મીંચીને જપ કરે છે. માની છાતીમાં મ્હોં ઘાલી દેઈને રાખાલ કરાવે છે. એવે સમે બલાસીએ ખૂમ મારીને સૌને કહ્યું: “બાપુ, તમારા માંથી કો'કે દોષ કર્યો છે; માનતા માનેલી તે પુરી કરી નથી, તેથી જ આ મોજાં ઉઠ્યાં છે, તેથી અકાળે આ તોફાન બગ્યું છે; સાંભળો છોકરો? માનતા પુરી કરો, કેંધાયમાન દેવ સાથે ખેલ ખેલો ના.” જેની પાસે જે કંઈ ધનવસ્ત્ર હતું, તે સૌ તેણે વિચાર કર્યા વિના જળમાં ફેંકી દીધું, તોય પલકમાં દારુણ છાલકથી પાણી નૌકામાં પેહું. બલાસી ફરી કહે: “દેવતાનું ધન જે કોઈ પાછું લેઈ જતું હોય તે હવે સાંભળો.” મોક્ષદાની સામે તાકીને બ્રાહ્મણ એકદમ બોલી ઉઠ્યો: “દેવતાને પોતાનો છોકરો સોંપી દેઈને આ સ્ત્રી પાછો લેઈ જાય છે.” સૌ નિષ્કુર જત્રાણ ત્રાસથી એકવાકયે ગળું ઉઠ્યા: “ફેંકી દો એને.” નારી કહે: “હે મહારાજ, રક્ષા કરો, રક્ષા કરો.” રાખાલને બે દૃઢ હાથે છાતી સરસો ચાંપી દીધો.

બ્રાહ્મણ રોષથી ગળું ઉઠ્યો: “હું તારી રક્ષા કરનાર? રોષથી ભાન ભૂલી મા થઈને તેં તારો પુત્ર દેવતાને આપ્યો. અન્તકાળે હું એની રક્ષા કરીશ? દેવતાનું ઋણ પતવ. સત્યનો ભંગ કર્યો આટલાં બધાં બ્રાહ્મણોને તું સાગરમાં ડુબાવશે.”

મોક્ષદા બોલી: “હું અતિ મૂર્ખ નારી; જે રોષમાં બોલેલી તે સત્ય થયું, અન્તર્યામી? એ તો માત્ર કહેવાનું જ હતું, તે

વારે સાંભળીનેય, ભગવાન, તું સમજ્યો નહોતો? માત્ર મોંઢાતું જ વાક્ય તેં સાંભળ્યું હતું? જનનીના અન્તરની વાત સમજ્યો નહોતો?” બોલબોલતામાં તે સૌ ખલાસીઓએ એકઠા થઈને માની છાતીમાંથી રાખાલને જેચી કાઢ્યો. મૈત્ર આંખો મીંચી, મ્હોં ફેરવી, કાને હાથ દેઈ, ઢાંતે ઢાંત ભીડી બેશી રહ્યા. મર્મે મર્મે વીજળીની ચાળુકેના ઘા થવા લાગ્યા, વીંછીના ડાંખની વેદના થવા લાગી. “માશી, માશી, માશી.” નિરુપાય અનાથની એ છેવટની હાંકે અગ્નિના શળીઆની પેઠે એના કાનને વીંધી નાખ્યા. બ્રાહ્મણ ચીસ પાડી ઉઠ્યો: “રાખ, રાખ, રાખ!” આંખ ઉઘાડી જોયું તો મોક્ષદા એના પગ આગળ મૂરછા ખાઈને પડી છે. બીજા જ પળે ઉછળતા તરંગ ઉપર આર્ત આંખ પડી. ‘માશી’ શબ્દ પોકારતો બાળક જળના અનન્ત અન્ધકારમાં ઉતરી ગયો. માત્ર એક વાર મુઠી વાળેલો હાથ વ્યાકુળ બળે જળ ઉપર આવી આકાશનો આશ્રય ખોળી નિરાશ થઈ ડુબી ગયો. “પાછો લાવી આપીશ,” એમ કહી ઉંચે ધ્વાસે બ્રાહ્મણે પળમાત્રમાં જળમાં પડતું મેલ્યું; પાછો આવ્યો ના. સૂર્ય આથમી ગયો.

(સં. ૧૮૫૫)

૧૩ કાતંક ૧૩૦૪

૧૦

સામાન્ય હાનિ

(દિવ્યાવદાનમાલા)

માઘ માસમાં શીતળ વાયુ વાય છે, વરુણા નદીનું નિર્મળ નીર કલરવ કરતું વહે છે. કાશીની રાજરાણી કરુણા નગરીથી દૂર ગામે ચમ્પકવનમાં એકાન્તે પથરઘાટે સ્નાન કરવાને સૌ સૌ સાહેલીઓ સાથે જાય છે. રાજની આજ્ઞા છે કે આજે પ્રભાતે એ ઘાટે એ માર્ગે કોઈએ જવું નહિ. પાસે જે કંઈ થોડાંક ઝુપડાં હતાં, તે છોડીને લોક આવ્યા ગયા છે; તેથી નદીતીર સ્તબ્ધ છે, ગમ્ભીર છે; વનમાંથી માત્ર થોડાં પંખીનો શબ્દ ઉઠે છે.

ઉત્તરવાયુએ નદી આજે ઉતાવળી દોડે છે. સોનેરી પ્રકાશ જળ ઉપર પડ્યો છે, આનંદે મોજાં છળછળ ઉછળે છે, લાખો

માણેકે જડયું ઓઢણું પહેરીને નટી બાણે નાચતી ચાલે છે. નારીઓને કણ્ઠરવે આજ નહીના કલરવને લજવી દીધો છે; કમળની ઢાંડીઓના લલિત ખેલથી સખીમંડળે નહીને ચંચળ બનાવી મુકી છે; આલાપના, પ્રલાપના, હાસ્યના શબ્દ વડે આકાશ ભરાઈ ગયું છે. એમ કરતાં સ્નાન સમાપ્ત થયું, સૌ નારીઓ કાંઠે આવી. રાણી બોલી : “અરે ટાઢે મરૂં છું, શરીર સૌ થરથરે છે. અરે ઓ સહિયરો, દેવતા સળગાવો તો ટાઢ ઉડે.”

સખીઓ સૌ લાકડાં વીણવા કુસુમવનમાં ચાલી. કૌતુકરસે સૌ ઘેલી બની ડાળીઓ તાણવા લાગી. એવામાં રાણીએ સૌને બૂમ મારી હસતે મોંએ કહ્યું : “અરે અહીં આવો, કોઈકની ઝૂંપડી અહીં પાસે જ દેખાય છે. એ ઝૂંપડીને આગ લગાડો, એનાથી હાથપગ શેકીશ.” એમ બોલીને રાણી રંગે હશી ઉઠી. કરુણા લાવીને માલતી બોલી : “આ તે શી મરફરી! એ ઝૂંપડી કોણ બાણે કોઈ સાધુસંન્યાસીએ કે કોઈ ગરીબે કે કોઈ પ્રવાસીએ બાંધી હશે, સળગાવીને એનો તે શું કરવા નાશ કરવો, માતાજી?”

રાણી રોષે બોલી : “જો મોટી દયાવાળી! કાઢી મુકો એને?” કૌતુકે નિરંકુશ, યૌવનમદે નિપ્પુર બધી યુવતીઓએ મળીને પાગલની પેઠે ઝૂંપડીમાં આગ મુકી! ઘનઘોર ધુમાડાના ગોટેગોટા ઉઠ્યા, કુલીકુલીને ઉડવા લાગ્યા. જોતજોતામાં ધુમાડાને ચીરીને, અગ્નિ પોતાની સેંકડો જીભો ઉછાળતો નિકળ્યો. પાતાળ ચીરીને બાણે સર્વે જવાળામયી નાગણી બહાર નિકળી આવી ગગનની દિશાએ ફેણ નચાવતી હોય, બાણે ગજજનગાનમાં માતી ઉઠી હોય! પ્રલયમત્ત નારીઓના કાનમાં દીપક રાગિણી વાગી ઉઠી. પ્રભાતપંખીનાં આનન્દગીત ભયને વિલાપે તુટી પડ્યાં. પંખીઓ ટોળે મળીને કોલાહલ કરવા લાગ્યાં; ઉત્તરવાયુ પ્રબળ થયો, અગ્નિ એક ઝૂંપડીએથી ઉડીને બીજી ઉપર પડ્યો. એ સૌ ઝૂંપડી ઘડી એકમાં બળી ખાખ થઈ ગઈ.

અગ્નિની પ્રલયલોહપ જીભ એ નાના ગામને આટી ગઈ.

માહમાસને પ્રભાતે એ સૂને માર્ગે અરુણરંગી વસ્ત્રો પહેરી રાણી આનન્દે થાકીપાકી સો સાહેલીઓ સાથે પાછી ઘેર આવી. તે વારે રાજ સભામાં ન્યાયાસને બેઠો છે. ઘરબાર વિનાની થઈ પડેલી પ્રજાએ ટોળેટોળે આવીને ગદ્ગદ કણ્ઠે પોતાનાં દુઃખ સંકેતે કહ્યાં, પગે પડીને વિનંતિ કરી. રાજનું મોં શરમનું માર્યું રાતું થઈ ગયું, સભા છોડીને આવતો થઈ ગયો. રાણીના ઘરમાં પેઠો ને બોલ્યો : “રાણી, આ શું? ગરીબ પ્રજાનાં ઘર સળગાવી મુક્યાં! બોલો, એ તે કયો રાજધર્મ?”

રાજની રાણી કોષે બોલી : “એને તે શું ઘર કહેવાય? થોડીક ભાંગી ઝુંપડી બળી ગઈ, એમાં તે જગતને કેટલીક હાનિ થઈ ગઈ? રાજરાણીના એક વેળાના વિલાસમાં કેટલુંય ધન જાય છે!” દીક્ષ હૃદયને રૂંધી રાજ રોષે બોલ્યો : “જ્યાં સુધી તમે રાજરાણી છો, ત્યાં સુધી ગરીબની ઝુંપડીમાં ગરીબને શી હાનિ થાય તે સમજી શકશો નહિ એ જાણું છું, તમને સમજાવીશ.”

રાજની આજ્ઞાએ દાસીએ આવીને રાણીનાં આભૂષણ ઉતારી લીધાં, અરુણરંગી વસ્ત્રો તાણી લીધાં; ભીખારણનાં વસ્ત્ર લાવીને પહેરાવી દીધાં. માર્ગમાં રાણીને લેઈ જઈને રાજ બોલ્યો : “બારણેબારણે ભીખ માગો; એક ઘડીની તમારી મજાને માટે જે ઝુંપડાં તમે બાળી મુક્યાં, તે ગમે તેટલા દહાડા લાગે તોય તમારે બંધાવી આપવાં જોઈશે. એક વર્ષનો સમય તમને દેઉં છું, ત્યાર પછી પાછાં આવજો; ભાંગી ઝુંપડી બાળ્યે જગતને શી હાનિ થાય છે તે સભામાં ઉભાં રહી સૌને નમસ્કાર કરીને જણાવજો.”

(સંવત ૧૯૫૬)

૨૫ આસો, ૧૩૦૬

૧૧

મૂલ્યપ્રાપ્તિ

(અવદાનશતક)

શિયાળાની રાતે હિમનાં બાળ્યાં સૌ પદ્મ બળી ગયાં છે. પશુ કોણ જાણે કેવી રીતે સુદાસ માળીના સરૌવરમાં એક પદ્મ ખીલી

ઉઠ્યું છે. તોડી લેઈને માળી એને વેચવા રાજદરબારે ગયો, રાજનાં દર્શન માગ્યાં. એવે સમે ફૂલ જોઈને રસ્તે જનાર એક શેઠ આનન્દમાં આવી જઈ બોલ્યો : “અઠતુનું તારૂં પદ્મફૂલ હું ખરીદી લેઈશ; બોલ, શું મૂલ એનું? બુદ્ધ ભગવાન આજે નગરમાં આવ્યા છે, એમને ચરણે ચઢાવીશ.” માળી કહે : “ એક માષો સોનાની આશા રાખી છે.” શેઠ ખરીદવાની ઇચ્છા કરી, એવામાં તો રાજ મહા ઠાઠમાઠથી પૂજની પુષ્કળ સામગ્રી લેઈને બહાર નિકળ્યો. રાજ પ્રસેનજિત મંગળગીત ગાતો ગાતો બુદ્ધ ભગવાનને દર્શને જાય છે. અઠતુનું ફૂલ જોઈને રાજાએ પુછ્યું : “ એનું મૂલ શું? ખરીદીને ભગવાનને ચરણે ચઢાવીશ.” માળી કહે : “ રાજાજી, એક માષો સોનું આપીને આ શેઠે ખરીદી લીધું છે.” રાજાએ કહ્યું : “હું દશ માષા આપીશ.” શેઠે કહ્યું : “ હું વીશ આપીશ.” બન્ને કહે : “લાવ, લાવ.” કોઈ નમ્યું આપે નહિ, મૂલ જોતજોતામાં ચઢી ગયું. માળી વિચારે કે જેને માટે આ બે વાદે ચઢ્યા, તેને પોતાને જ આપું તો કેટલુંય મળશે! હાથ જોડીને એ બોલ્યો : “દયા કરીને ક્ષમા કરો, ફૂલ વેચવા મન કહ્યું કરતું નથી.” એવું કહીને જે દોડ્યો તે જ્યાં બુદ્ધદેવ ઉતર્યા છે એ ઉજળિવનમાં જઈ ઉભો રહ્યો. ત્યાં ભગવાન પ્રસન્ન પ્રશાન્ત મને પદ્માસન વાળી બેઠા છે; એમની મૂર્તિ નિરંજન આનન્દમય છે. એમની દૃષ્ટિમાંથી આનન્દ ઝરે છે, હોઠ ઉપર કરુણાના સુધાહાસ્યની જ્યોતિ સ્પુરે છે. સુદાસ માળી એમને જોઈ રહ્યો છે, આંખને પલકારે પણ થતો નથી; મ્હોંએથી વાક્ય પણ નિકળતું નથી. એકદમ ધરતી ઉપર લાંબો થયો, પ્રભુને ચરણકમળે પદ્મફૂલ ચઢાવી દીધું. ભગવાને અમૃત વરસાવી હશીને પુછ્યું : “વત્સ, કહે તારે શું જોઈએ છે?” વ્યાકુળ સુદાસ કહે : “પ્રભુ, ખીજું કશું નહિ, આપના ચરણની ધૂળની રજ!”

૧૨

નગરલક્ષ્મી

(કલ્પદ્રુમાવદાન)

શ્રાવસ્તીપુરીમાં જ્યારે દુકાળ પડ્યો, હાહાકાર જ્યારે જાગી ઉઠ્યો, ત્યારે બુદ્ધભગવાને પોતાનાં ભક્તજનને એકેએકે પુછી જોયું : “ભુખ્યાંને અન્નદાન દેવાની સેવા તમારામાંથી કોણ ઉપાડી લે છે ?”

રતનાકર શેઠ એ સાંભળીને માથું નીચું કરી રહ્યા, હાથ જોડીને બોલ્યા : “આ વિશાળ નગરી ભુખી છે; સ્વામી, એની ભૂખ ટાળવાની મારી શક્તિ નથી.” સામન્ત જયસેન બોલ્યો : “મારી છાતી ચીરીને લોહી દીધે કંઈ કાજ સરે એમ હોત તો તો એ ભાર હું માથે લેત; મારા ઘરમાં આજ અન્ન તો ક્યાં છે ?” ધર્મપાળ નિસાસો નાખીને બોલ્યો : “શું કહું મહારાજ, માફ કરવાળ કુટી ગયું છે ! સોના સરખા મારા જેતરને દુકાળ-પ્રેતે ચુશી ખાધું છે. રાજાનો કર જોગવવોય કઠણ થઈ પડ્યો છે, છેક દીનહીન થઈ ગયો છું.”

સૌ એકમેકના મોં સામે જોઈ રહ્યાં છે, કોઈ કશો ઉત્તર દેતું નથી, સભામણ્ડપમાં સૌ સૂનકાર છે. દુઃખી નગરી તરફ બુદ્ધ ભગવાનની કરુણ આંખ સન્ધ્યાના તારા પેઠે જોઈ રહી છે. એવે સમે વેદનાએ આંસુ સારતી, રાતે કપાળે ને લાજ-નમ્મે શિરે અનાથપિણ્ડદની કન્યા ધીરે ધીરે ઉઠી, ભગવાનની ચરણરજ લીધીને વિનયથી મધુકણ્ઠે બોલી : “મેં અઘમ ભિક્ષુણીએ આપની આજ્ઞા ઉપાડી લીધી. ખાધા વિના જે રહે છે તે સૌ મારાં સન્તાન. નગરીને અન્ન આપવાનો ભાર આજ મેં ઉપાડ્યો !”

એ સાંભળીને સૌ વિસ્મય પામી ગયું : “તું તો ભિક્ષુ કન્યા—ભિક્ષુણી ! કયે અહંકારે ફાટીને આવો કઠણ ભાર તં માથે લીધો ? બોલ તો ખરી, આજ તને થયું છે શું ?” સૌની સામે નમીને એ બોલી : “માત્ર આ ભિક્ષાપાત્ર છે. હું તો દીનહીન, સૌના કરતાંયે અશક્ત; પણ તમારી દયા પામીશ ને

પ્રભુની આજ્ઞા સફળ થશે. મારો ભંડાર તો તમ સૌને ઘેરઘેર ભર્યો રહ્યો છે. તમે સૌ ઇચ્છશો તો આ પાત્ર અક્ષયપાત્ર થશે. ભિક્ષાના અન્નથી વસુધાને બચાવીશ, દુકાળની ભૂખ ભાગીશ.”

(સંવત ૧૯૫૬)

૨૭ આસો ૧૩૦૬

૧૩

અપમાન-વર

(ભક્તમાળા)

ભક્ત કબીર સિદ્ધપુરુષ છે એવી એમની ખ્યાતિ દેશેદેશે ગવાઇ રહી છે. લાખો નરનારી આવીને એમની ઝુંપડી ઘેરી ઉભાં છે. કોઇ કહે: “મન્ત્ર ભણી દેઇને મારો રોગ દૂર કરો.” કોઇ વધ્યા રમણી સન્તાન માટે રડી રહી છે. કોઇ કહે: “આપની દૈવશક્તિ મને આંખે દેખાડી આપો.” કોઇ કહે: “જગતમાં વિદ્યાતા છે એવું સિદ્ધ કરી દેખાડો!” કબીર રડીને બે હાથ જોડી ભગવાનને કહે: “હરિ, દયા કરીને નીચ યવનને ઘેર તેં જન્મ આપ્યો. જાણ્યું હતું કે તારી અપાર કૃપાથી કોઇ આવશે નહિ, સૌની આંખના પડદાની પાછળ તું-હું બે જ રહીશું. હા માયાવી, આ શો ખેલ તું ખેડ્યો; જાણીબુઝીને તેં ક્યાં મને પીડામાં નાખ્યો? ઘરઆંગણે વિશ્વના લોકને બોલાવી તું ખશી ગયો?”

નગરના જે સૌ બ્રાહ્મણ, એ તો વિષમ રાગ કરી ઉઠ્યા: “યવન વણકરની ચરણરજ લેવા હજારો લોક આવે છે! ચારે કોરા કળિ ભરાઇ ગયો છે, પાપનો ભાર ભરાઇ ગયો છે; એનો નાશ ક્યાં વિના હવે ધરણીનો ઉદ્ધાર નથી.” બ્રહ્મમંડળે એક વેશ્યાની સાથે યુક્તિ કરી, એની સાથે છાનીમાની ગોપ્ટી રચી ને એને પૈસા આપ્યા. ગુજરીના હાટમાં એક વાર કબીરજી ખાદી વેચવા આવ્યા છે, ત્યાં એકાએક પેલી નારીએ આવી સૌની સામે રડીને કહ્યું: “રે શઠ નિષ્કુર કપટી, આવી રીતે સરળ નારી સાથે તેં કપટ કર્યું? વિનાઅપરાધે મને તજી દીધી, ને સાધુનો વેશ લેઇ બેઠો? અન્નવસ્ત્ર વિના માફ તો શરીર કાળું પડી ગયું!”

પાસે જે બ્રાહ્મણમણ્ડળ ઉભું હતું તે જુઠો કોપ કરી ઉઠ્યું : “ભણ્ડ તાપસ, ધર્મને નામે ધર્મનો લોપ કર્યો? સુખમાં બેશીને લોખા લોકની આંખમાં ધૂળ નાખે છે? બિચારી આ અબળા અન્ન વિના, અરેરે, રસ્તે રખડે છે!” કળીર બોલ્યા : “હા, હું અપરાધી; નારી, ત્યારે ઘેર ચાલ; મારે ત્યાં અન્ન હશે ત્યાં સુધી તું શું કરવા ઉપવાસી રહે?”

વિનયથી ને આદરથી દુપ્પટ નારીને ઘેર આણી કળીર બોલ્યા : “હરિએ તને આ દીનને ઘેર મોકલી.” લાજથી ભયથી પરિતાપ-થી રમણી ત્યારે રડીને બોલી : “લોભમાં પડીને મેં આ પાપ કયું છે, સાધુને શાપે મરી જઈશ.” કળીરે કહ્યું : “ભય નહિ, માતા; તારો કશો દોષ નહિ લેઉં, તેં તો આ અપમાનથી અને અપવાદથી મારે માથે ભૂષણ આણ્યું છે.” સાધુએ એના મનમાંનો વિકાર કાઢી નાખ્યો, એને ભાન આણ્યું, એને મધુર કણ્ઠે હરિનામના ગુણ ગાવાનું ચઢાવી દીધું. દેશમાં તો ગવાઈ ગયું જે કળીર કપટી છે, એની સાધુતા જુઠી છે. એ સાંભળી કળીર શિર નમાવીને કહે : “હા બાપુ, હું સૌની નીચે. જો કાંઠો મળે તો નાવડાનો મારે ગર્વ શો? જો તમે મારી ઉપર હો, તો હું સૌની નીચે રહીશ.”

સાધુની વાત સાંભળીને રાજના મનમાં કૌતુક થયું. એના હૃતે આવીને રાજસભામાં આવવા કહ્યું, ત્યારે સાધુએ માથું ધુણાવી કહ્યું : “મારી હીનતાની અન્દર સૌથી દૂર રહું છું; મારા જેવો અધમ જન તે રાજસભામાં શોભે?” હૃત કહે : “તમે નહિ આવો તો અમારો વાંક નિકળશે, તમારા જશ સાંભળીને તમારાં દર્શન કરવાનું રાજને મન થયું છે.” રાજ રાજસભામાં બેઠો છે, દરબારી હારેહારે બેશી ગયા છે; એવે સમે નારીને પાછળ લેઈ કળીરજી ત્યાં આવી ઉભા. કોઈ હસે, કોઈ ભમર ચઢાવે, કોઈ માથું નીચું નમાવી રહે. રાજ વિચારે : આ તે કેવો નિર્લજ્જ,

તે ઝેરી લેધને ફેરે છે ! એણે નિશાની કરી, ને પળવારમાં દ્વાર-પાળે સાધુને દરબારમાંથી બહાર કાઢ્યો. નારીને લેધ વિનયપૂર્વક કળીરજી પોતાની ઝુંપડી તરફ ચાલ્યા, માર્ગમાં બ્રાહ્મણમંડળ હતું, તે કૌતુકે હસવા લાગ્યું ; કઠણ જાણે કઠણ બોલ સંભળાવવા લાગ્યું. ત્યારે રમણી રડી પડી, સાધુને પગે પડી બોલી : “પાપપંકમાંથી મને શું કરવા ઉંચકી લીધી ? મને ઘેર રાખીને શું કરવા અપમાન સહો છો ?” કળીરજી બોલ્યા : “જનની, તું તો મારા પ્રભુનું દાન !”

(સંવત ૧૯૫૭)

૨૮ આસો, ૧૩૦૬

૧૪

સ્વામીલાલ

(ભક્તમાળા)

એક સમે તુલસીદાસ ગંગાતીરે નિર્જન રમશાનમાં સન્ધ્યા-વેળાએ પોતાના ગાનમાં મત્ત થઈને એકલા ફરતા હતા. જોયું કે મૃત પતિના ચરણ પાસે સતી બેઠી છે ; તેની સગે એકસાથે ચિતાનળ ઉપર મરવાની એની કામના છે. લોક વચ્ચે વચ્ચે આનન્દનો ચીત્કાર કરી જયનાદ કરે છે, પુરોહિત બ્રાહ્મણો ચારે બાજુ ફરી વળીને સાધુવાદ ગાય છે.

એકાએક નારીએ સાધુને જોયા, તેમને પ્રણામ કરીને એણે વિનંતી કરી : “પ્રભુ, આપને શ્રીમુખે અનુમતિ આપો.” તુલસીદાસ બોલ્યા : “માતા, આટલી બધી તૈયારી કરીને જઈશ ક્યાં ?” સતી કહે : “પતિ સાથે સ્વર્ગધામે જવાનું મન છે.” સાધુ હસીને કહે : “ધરાધામ છોડીને સ્વર્ગધામે જવાનું શું કરવા ચાહે છે ? હે જનની, સ્વર્ગ જેનું છે, આ ધરા તેની નથી શું ?”

નારી આ વાત સમજી શકી નહિ, દિંમૂઢ થઈને વિસ્મયે જોઈ રહી. થોડી વાર પછી બોલી : “સ્વામી જો મળે, તો સ્વર્ગની

પરવા નથી.” તુલસીદાસ હશીને બોલ્યા : “ત્યારે પાછી ચાલ, કહું છું જે આજથી એક માસ પછી તારા સ્વામી તને પાછા મળશે.” આશાવશ થઈ રમણી રમશાન છોડી ઘેર પાછી ગઈ. તુલસીદાસ ગંગાતીરે શાન્ત રાત્રિએ જાગતા રહ્યા.

શુદ્ધ ચિત્તે નારી એકલી ઘરમાં રહે, તુલસીદાસ રોજરોજ એને કંઈક ભાવના આપે, નારી એકમને રોજરોજ એ ભાવનાનું ધ્યાન ધરે. મહિનો વીતી ગયો, પાડોશીનાં ટોળેટોળાં એને ઘેર આવે ને પુછે : “સ્વામી મળ્યા કે?” નારી હશીને કહે : “મળ્યા!” વ્યગ્ર થઈને લોક પુછે : “કહે ત્યારે કહે, કયા ઘરમાં એ છે?” નારી કહે : “પ્રભુ રાતદિન મારા અન્તરમાં રહ્યા છે!”

(સંવત ૧૯૫૭)

૨૯ આસો, ૧૩૦૬

૧૫

રવીન્દ્રનાથ

સ્પર્શમણિ

(ભક્તમાળા)

વૃન્દાવનમાં નદી તીરે સનાતન ગોસ્વામી એકમને નામ જપે છે. એવે સમે દીનવેશે બ્રાહ્મણે આવીને એમના ચરણમાં પ્રણામ કર્યાં. સનાતને પુછ્યું : “ક્યાંથી આવવું થયું? નામ શું, મહારાજ?” બ્રાહ્મણ કહે : “શું કહું! બહુ દૂરથી ભમતે ભમતે આપનાં દર્શન પામ્યો છું. મારું નામ જીવન છે, વર્ધ-માન જીવ્હામાં માનકર મારું ગામ છે. એવો હતભાગિયો છું, કે મારા જેવો દીનહીન ક્યાંય નહિ હશે! લોંચલાહું કંઈક છે, મજુરી કર્યે કંઈક કંઈક પામું છું. ક્રિયાકર્મમાં યજ્ઞયગમાં પૂર્વે જે ખ્યાતિ હતી, તેમાંનું આજ કશુંય નથી. ઉન્નતિને માટે શિવની આરાધના કરીને વરદાન માગ્યું. એક વેળા રાત્રે સ્વપ્નમાં શિવે કહ્યું જે : “તારી કામના પુરી કરીશ. યમુનાતીરે સનાતન ગોસ્વામિની પાસે જા. એમના ચરણનું શરણ લેજે,

એમને પિતાસ્વરૂપ માનજે; એમના હાથમાં ધનનો ઉપાય છે.” વાત સાંભળીને ગોસ્વામી વ્યાકુળ મને વિચારવા લાગ્યા: “મારી પાસે શું છે? હતું એ તો સૌ ફેંકી દેઇને ભિક્ષાપાત્ર લઇ નિકળ્યો છું.” એકદમ કંઇક સાંભરી આવ્યું, એકદમ સાધુ બોલી ઉઠ્યા: “ઠીક, બાઇ ઠીક! એક વાર નદીકાંઠે રખડતાં સ્પર્શમણિ મળી આવ્યો હતો, કેઇને કદી આપવા ચાલશે એમ જાણીને રેતીમાં દાટ્યો છે; મહારાજ, લેઇ જાઓ એને, અડતા અડતામાં તમારું દુઃખ દૂર થશે.” બ્રાહ્મણે ઉતાવળે રેતી બોલી એ સ્પર્શમણિ બહાર કાઢ્યો. લોઢાનાં બે માદળિયાં હતાં, તે એને અડચાં કે સોનાનાં થઇ ગયાં! બ્રાહ્મણ વિસ્મયે રેતી ઉપર બેસી પડ્યો, કંઇક વિચારવા લાગ્યો. યમુનાને કહોલગાને એના કાનમાં કંઇક કહેવા માંડ્યું. આથમતા થાક્યા સૂર્યની રાતી છબિ નદી પાર અસ્તાચળમાં ઉતરી ગઇ. બ્રાહ્મણ ત્યારે ઉઠ્યો, સાધુના ચરણમાં પડ્યો, આંસુભરી આંખે બોલ્યો: “મહારાજ, જે ધને ધનવાન થઇને, મણિને પણ તમે મણિ ના માન્યો, તુચ્છ માન્યો, તે ધનનો એક રજકણ મને આપો. મસ્તક નમાવીને એટલું જ માગી લેઉં છું!” એટલું બોલીને એ સ્પર્શમણિને નદીમાં ફેંકી દીધો!

(સં. ૧૯૫૭)

૨૯, આસો ૧૩૦૬

૧૬

બન્દીવીર

રવીન્દ્રનાથ

ગુરુને મન્ત્રે જોતજોતામાં માથાની વેણી બાંધીને અનેક શીખો પાંચ નદીને તીરે સમતા છોડી નિર્ભય બની જાગી ઉઠ્યા. “ગુરુભક્તિ જે!” હજાર કણને એવે શબ્દે દિશાઓ પુરી કાઢી. નવા જાગેલા શીખો નવી ઉપાના સૂર્ય સામે જોઈ રહ્યા.

“અલખ નિરંજન!” એવો મહારવ ઉઠ્યો ને સાથે સૌ બન્ધન તુટ્યાં, સૌ ભો ભાગ્યો. મહાઉઠ્ઠાસે છાતી પાસની કિરપાણુ ઝણુઝણવા લાગી. પંબળ આજ ગાજી ઉઠ્યું: “અલખ નિરંજન!” પ્રાણુની શંકા કાઢી નાખીને સૌનું ઋણ પતવી દેવાનો આજ દિવસ આવ્યો છે. જીવન ને મૃત્યુ આજે પગ આગળ દાસ છે, ચિત્ત બેપરવા છે. પાંચ નદીના દશ તીરને આજે એ ઘેરી ઉભા છે.

દિલ્હીના મહેલમાં સુતેલા શાહજહાની તન્દ્રા આજ ભાગી ગઇ છે. કેને કણે ગગન વલોવાઇ ગયું છે? રાત્રિની શાન્તિ તુટી ગઇ છે? કેની મશાલથી આકાશના લલાટમાં અગ્નિ કુટી ઉઠ્યો છે? શું ભક્તદેહની રુધિરલહરી લાખ લાખ છાતી ચીરીને વહી છુટી છે? માળા છોડીને પાંખી છુટે એમ એ સૌ પ્રાણુ ટોળે ટોળે એકઠા થઇ ગયા છે. પાંચનદીને તીરે એ વીરોએ માતાનું રુધિરતિલક કપાળે ચઢાવ્યું છે.

મોગલ-શીખના યુદ્ધમાં વીરો મરણને આલિંગન દેવા લાગ્યા. નાગની સામે ગરુડ જુએ તેમ બે બે જોડાઓ સામસામી જુઝવા લાગ્યા. ગમ્લીર સ્વરે શીખ વીર પોકારે: “ગુરુજી કી જે!” રક્તપાગલ મત્ત મોગલ પોકારે: “હીન હીન!”

ગુરુદાસપુરના કિલ્લામાં બન્દા મોગલસેનાને હાથે કેદી થયો, ત્યારે એને સિંહની પેઠે સાંકળે બાંધી લેઇને દિલ્હી પકડી ગયા.

મોખરે મોગલસેના માર્ગની ધૂળ ઉડાવતી ચાલે છે. એમના ભાલાનાં ફળ ઉપર શીખ વીરનાં માથાં ચઢ્યાં છે. પાછળ સાતસો શીખ સાંકળ ખખડાવતા ચાલે છે. રાજમાર્ગમાં લોક માતા નથી, ખારીઓ અટારીઓ ઉભરાઇ ગઇ છે. પ્રાણુનો ભય ફેંકી દેઇને શીખ ગજો: “ગુરુજી કી જે!” મોગલોએ ને શીખોએ આજ દિલ્હીના માર્ગની ધૂળ ઉડાવી છે.

પડાપડી થઈ રહી છે, પહેલું કોણ માથું આપે એ માટે દોડાદોડી થઈ રહી છે. દિવસ ઉગે ને હારે હારે કેદીઓ ચણકાળની પાસે જાય, “ગુરુજી કે !” પોકારીને સો સો વીર માથાં ઉતારે.

સાત દિવસમાં સાતસો પ્રાણ ચાલ્યા ગયા. કાઝીએ બન્દાને દીકરો બન્દાના હાથમાં સોંપી દીધો ને બોલ્યો : “આનો વધ તો તારે પોતે કરવો જોઈશે.” બન્દાના એકમાત્ર દીકરાને—એ કિશોર કુમારને—હાથ બાંધીને પિતાના ખોળામાં નાખ્યો.

બન્દા કશુંય બોલ્યો ના, ધૈર્યથી નાના બાળને છાતીએ લેઈ લીધો. જમણો હાથ જરા વાર માથા ઉપર રાખ્યો, એક વાર એની રંગેલી પાઘડી ઉપર ચુમ્બન કર્યું. ત્યાર પછી ધીરે ધીરે કમરમાંથી કિરપાણ ખેંચી. બાળકના મુખ સામે જોયું, કાનમાં ધીરે ધીરે કહ્યું : “ગુરુજી કે ! પુત્ર, ભય નહિ !”

કિશોર વદન ઉપર અભયકિરણ ઉત્સાહે સળગી ઉઠ્યાં છે. કિશોર કણ્ઠે સભામણ્ડપ કમ્પાવતો બાળક બન્દાના મુખ સામે જોઈને ગર્જા ઉઠ્યો : “ગુરુજી કે ! કશે ભય નથી !” બન્દાએ ત્યારે એને ડાબે પડખે દબાવીને જમણે હાથે એની છાતીમાં કિરપાણ બેસાડી દીધી. “ગુરુજી કે !” બોલી બાળક ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યો.

સભા સ્તબ્ધ થઈ. ચણકાળે તપાવેલી સાણસી વડે બન્દાને દેહ ચુંટી નાખ્યો. સ્થિર થઈને વીર મયોં, એક પણ કાયર શબ્દ ના બોલ્યો. જોનારાએ આંખો મીંચી દીધી. સભા સ્તબ્ધ થઈ.

ઐરંગજેબે જ્યારે ભારતને ધૂળધાણી કરી નાખ્યું, ત્યારે મારવાડપતિએ આવીને કહ્યું : “પ્રભુ, સાંભળો; નહરે જેને પકડી આણ્યો છે તે સિરોહીપતિ સુરતાન મારા ઘરમાં કેદી છે, હવે એનું શું કરવું છે તે વિશે આજ્ઞા કરો.”

સાંભળીને ઐરંગજેબ કહે : “કેવી અદ્ભુત વાત ! આટલે દિવસે વજબરી વિજળી પકડાઈ ગઈ? થોડાક પહાડીને લેઈ પહાડમાં ને વનમાં એ રખડતો, મારવાડના ઝાંઝવાંના જળ પેઠે એ રાજપુત સ્વતન્ત્ર હતો; એને મારે જોવો છે, તેડી લાવવાને કોઈ રાજદૂત મોકલો.”

મારવાડ-રાજ જશવન્તસિંહ ત્યારે હાથ જોડીને બોલ્યો : “ક્ષત્રિયકુળના સિંહશિશુએ આજ મારે ઘેર આશ્રય લીધો છે. બાદશાહ એને જોવા આહતા હોય તો પહેલાં વચન મળવું જોઈએ કે કદાચ એનું કોઈ રીતે અપમાન ના થાય, ત્યાર પછી આપની સલામમાં એને આદરથી લાવીશ.”

ઐરંગજેબ હસીને બોલ્યો : “મારવાડપતિ મહારાજ, તમે પ્રબળ વીર છો, પ્રવીણ છો; આજ એવી શી વાત બોલો છો? તમારા મોંની આવી વાત સાંભળીને શરમાઈ છું. માનીના માનને હણે, એવું માનીને તે શોભે? કહું છું કે ચિન્તા કરતા ના, એને સલામમાં આણો.”

મારવાડપતિની સાથે સિરોહીપતિ સલામમાં આવ્યા, માથું ઊંચું રાખીને સામે જોવા લાગ્યા. સૌ વજબનાદે બોલ્યા : “બાદશાહને સલામ ભરો.” જશવન્તસિંહને ખભે હાથ ટેકવી રાજપુત ધીરે બોલ્યો : “શુરજનના ચરણ સિવાય બીજે કયાંય માથું નમે ના.”

રૌષ કરીને રાત્રી આંખે બાદશાહનો અનુચર બોલ્યો : “લોંચ ઉપર માથું કેમ આઘોટે તે શીખવી શકું છું.” હશીને સિરોહીપતિ બોલ્યા : “ભયથી કોઈને માથું નમાવું એવી બુદ્ધિ ભગવાન ના આપો. ભય શું છે એ તો હું બાણતો નથી.” એમ કહીને રાજા તલવાર ઉપર હાથ રાખી ઉભો રહ્યો.

બાદશાહે સુરતાનનો હાથ ઝાલી પોતાની પાસે બેસાડ્યો ને બોલ્યો : “વીર, ભારતમાં કયા દેશ ઉપર તમારી આશા છે?” રાજા બોલ્યો : “આખા જગતમાં ય અચળગઢ ઉપર.” સભામાં સૌ ઝીણું ઝીણું હસવા લાગ્યા. બાદશાહ કહે : “અચળગઢમાં અચળ વાસ કરો.”

(સં. ૧૯૫૬)

૧ કાર્તિક, ૧૩૦૬

૧૮

માગ્યા કરતાંય મોટું દાન

પઠાણેએ શીખોને કેદ કરી બાંધી આણ્યા છે, સુહિદગંજની ધરણી રાત્રી થઈ ગઈ છે. નવાબ બોલ્યો : “સાંભળો તરુસિંહ, તમને ક્ષમા આપવાની ઇચ્છા છે.” તરુસિંહ કહે : “મારી એટલી બધી અવગણના શાં માટે, ભાઈ?” નવાબ બોલ્યો : “તમે મહાવીર છો, તમારા ઉપર ક્રોધ થતો નથી, તમારી વેણી કાપી આપો, બસ એટલી જ વાત.” તરુસિંહ કહે : “તમારી કરુણા હૃદયમાં ગાંઠી લીધી; જે માગ્યું તેના કરતાં યે વધારે દેઈશ : વેણી સાથે માથું!”^૧

(સં. ૧૯૫૬)

૨ કાર્તિક, ૧૩૦૬

^૧ માથાના વાળ કાપવા એ શીખધર્મ વિરુદ્ધ છે, એના કરતાં તો ધર્મવીર શીખ માથું કાપી આપે!

બ્રાહ્મણ કહે: “જે ઘરમાં મારી સ્ત્રી હતી, તે ઘરમાં તેનો ધર્મનાશ કરવાને રાતે ચોર પેઠા. એને બાંધી રાખ્યો છે, કહો એને શી સજા કરૂં?” એ સાંભળીને રતનરાવ રાજ બોલ્યો: “મૃત્યુ.”

રાજદૂત દોડતો આવીને કહે: “એ ચોર તો યુવરાજ, બ્રાહ્મણ એને રાતે પકડ્યો ને સવારે એનું માથું કાપી નાખ્યું. બ્રાહ્મણને પકડી આણ્યો છે, કહો એને શી સજા કરૂં?” એ સાંભળીને રતનરાવ રાજ બોલ્યો: “મુક્તિ.”

(સં. ૧૮૫૬)

૪ કાર્તિક, ૧૩૦૬

૨૦

છઠ્ઠી તાલોમ

એક દિવસ સન્ધ્યાવેળાએ શીખગુરુ ગોવિન્દ, એકાન્તમાં એકલા પોતાની જીવનકથા પોતાના મનમાં વિચારતા બેઠા હતા; જીવાનીના સુવર્ણપટ ઉપર સંકલ્પની રેખાઓ અખણ સમ્પૂર્ણ રૂપે ચીતરાઈ રહી હતી: “સમસ્ત ભારતને જિતી લેવાની જે આશા બાંધી હતી, તે આજે અનેક રીતે જીર્ણી થઈ ગઈ છે, શંકાગ્રસ્ત થઈ ગઈ છે, સંકટમાં ડુબી ગઈ છે. ત્યારે એ શું ભ્રમ જ? ત્યારે શું જીવન વ્યર્થ?” દારુણ શંકામાં થાક્યે દેહે કુપ્પધ ચિત્તે સન્ધ્યાવેળાએ અન્ધારે બેઠા ગુરુગોવિન્દ વિચારતા હતા. તેવે સમયે આવીને પઠાણે એમને કહ્યું: “દેશ જલું છે, થોડો જે તમે ખરીદ્યો છે તેના દામ દો.” ગુરુગોવિન્દે કહ્યું: “શેખજી સલામ; પૈસા કાલે આપીશ, આજ પાછા જાઓ ભાઈ.” પઠાણ રોષે બોલ્યો: “પૈસા આજ જ જોઈએ.” એટલું બોલી જોરથી એમનો હાથ પકડ્યો ને ‘ચોર’ કહી ગાળ દીધી. એ સાંભળી અકસ્માત્ ગોવિન્દે વિજળીવેગે ફિરપાણ ખેંચી; પલકમાં

પઠાણનું માથું ઘડ ઉપરથી ખરી પડ્યું, ધરતી લોહીથી લલથઈ ગઈ. પોતાનું કૃત્ય જોઈને ગુરુ માથું હલાવી બોલ્યા : “આજે જાણ્યું જે મારો સમય વીતી ગયો છે ! પાપ-તલવારે પોતાનો ધર્મ ભૂલી નિરર્થક લોહી પાડ્યું છે ! આ બાહુ ઉપરનો વિશ્વાસ સદાને માટે ચાલ્યો ગયો છે. આ પાપ ઘોષ નાખવું જોઈશે, આ કલંક છુંછી નાખવું જોઈશે — આજથી જીવનનું એ છેલ્લું વ્રત.”

પઠાણને નાનો દીકરો હતો, તેને ગોવિન્દે બોલાવી લીધો. તેને પોતાના સન્તાન પેઠે આંખ સામે રાખી પાળવા માંડ્યો. પોતાની જે સૌ શાસ્ત્ર-ને શસ્ત્ર-વિદ્યા, તે સૌ એને શીખવી દીધી. એ વૃદ્ધ વીરગુરુ એ બાળકની સાથે બાળકની પેઠે સાંઝસવાર ખેલવા લાગ્યા. ભક્ત સૌ એ દેખીને કહે : “આ શું પ્રભુ, આ શું ? અમને તો શંકા થાય છે. વાઘના બચ્ચાનું ગમે એટલું જતન કરો, તોય એનો સ્વભાવ ફરે શું ? જ્યારે એ મોટો થશે ત્યારે, ચાદ રાખજો ગુરુદેવ, એના નખ ભયંકર થશે.” ગુરુ કહે : “એ જ જોઈએ, વાઘના બચ્ચાને વાઘ ના બનાવું જો, તો શીખવું શું ?”

દેખદેખતામાં ગોવિન્દને હાથે બાળક મોટો થયો. છાયાની પેઠે ગુરુની સાથે ફરે, પુત્રની પેઠે સેવા કરે, પ્રાણની પેઠે ગુરુને ચહાય, જમણા હાથની પેઠે પાસે સદા જાગતો રહે. શીખગુરુ ગોવિન્દને જોટલા પુત્ર હતા, તે સૌ યુદ્ધમાં ખપી ગયા હતા. આજ તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં પઠાણપુત્ર એમના શૂન્ય હૃદયમાં ઘર કરી બેઠો. સડેલા વડના પોલા થડમાં વાયુએ ઉડી આવેલું બહારનું બીજ પડે, તે ઉગીને ઝાડ થાય ને ફાલીકુલીને પોતાને ડાળપાને વૃદ્ધ વડને ઢાંકી દે.

એક વાર ગુરુને પગે લાગી પઠાણ કહે : “આપની ચરણરજકૃપાથી મારી તાલીમ પુરી થઈ છે. હવે આજ્ઞા હોય તો રાજસેનામાં જઈ

મારે પોતાને કાંઠાળળે કંઈક ઉપાર્જન કરું.” એની પીઠે હાથ રાખી ગોવિન્દ બોલ્યા : “તારા પૈરુષને માટે એક તાલીમ હજી થે બાકી છે.”

ખીજે દિવસે ગોવિન્દ એકલા બહાર નિકળ્યા, પઠાણને બોલાવી કહ્યું : “તલવાર લેઇને મારી સાથે ચાલ.” “સાથે આવીએ, સાથે આવીએ,” કહીને ભક્તજનેએ કોલાહલ કરી મુકયો. ગુરુએ કહ્યું : “સૌ પાછા જાઓ.” બન્ને જણ ધીરી ગતિએ વિના બોલ્યેકયે નદીતીરે ચાલ્યા. પથરાળા કિનારામાંથી વરસાદની જળધારાએ પોતાની હબરો આંગળી વડે લાલ માટી ખણી કાઢી છે. વિશાળ શાલ વૃક્ષો હારોહાર ઉભાં છે ને તેમની નીચેનાં નાનાંનાનાં તરુ આકાશનું મુખ નિરખવાને ઠેલાઠેલી કરી રહ્યાં છે. નદીનું જળ સ્ફટિકન જેવું સ્વચ્છ છે, એક ધારે ગેરુઆ રંગની રેતીને કિનારે વહી જાય છે. નદીકાંઠે ગુરુએ ઇસારો કર્યો, પઠાણ ઉભો રહ્યો. આથમતા દિવસનો ઝાંખો પ્રકાશ, ગરુડની પાંખ પેઠે, પોતાની છાયા લંબાવીને પશ્ચિમને કિનારે શાન્ત આકાશમાં ઉડી જતો હતો. ગુરુએ પઠાણને કહ્યું : “મામુદ, અહીં આવ, અહીં જોઈ તો !” જોઈતાં લાલ દાઘ વાળી એક શિલા નિકળી. ગોવિન્દ બોલ્યા : “આ શિલા ઉપર જે લાલ દાઘ, તે તારા પોતાના બાપનું લોહી. અહીં એનું દેવું પતાવ્યા વિના, વખત પણ આવ્યા વિના મેં એનું માથું કાપી નાખેલું. આજ વખત આવ્યો છે; અરે પઠાણ, પિતાનો સુપુત્ર તું હોય તો જેંચ તલવાર, પિતાના ઘાતકને વધેરી એના લોહીથી તરસ્યા પ્રેતાત્માનું તર્પણ કર.” વાઘની પેઠે હુંકારો દેઇ પઠાણ વીરે છલંગ મારી ને રાતી આંખે ગુરુ ઉપર આવી પડ્યો, ગુરુ પત્થરની મૂર્તિ પેઠે સ્થિર રહ્યા. હાથમાંથી તલવાર ફેંકી દેઇ તુરતજ પઠાણ એમને ચરણે પડ્યો ને બોલ્યો : “ગુરુદેવ, સેતાનને લેઇને આવો જેલ ના ખેલો. ખુદા જાણે છે કે પિતાનું ખૂન વિસરી ગયો છું. આટલા દિવસ પિતા, ગુરુ, બન્ધુ સૌ તમને જ માન્યા છે. એ જ સ્નેહ મનમાં છવાયો

રહો, હિંસા ઢંકાઈ રહો—બળી જાયો. પ્રભુ, ચરણુરજ દો.” એટલું બોલીને મુઠીઓ વાળી નાઠો; પાછું ય ના જોયું, ઉલો ય ના રહ્યો ને વન બહાર નિકળી ગયો. ગુરુની આંખોમાંથી બે આંસુ નિકળી પડ્યાં.

એ દિવસથી પઠાણ દૂર ને દૂર રહેતો. નિરાળા ઘરમાં સુએ, ગુરુદેવને જગાડવા જતાં પરાદિયે દેખા ના દે, એમને બારણે હથિયાર લેધને રાત્રે ના જાય, ગુરુની સાથે નદી પાર એકલો શિકારે ના જાય, એકાન્તમાં એ બોલાવે તોય ના જાય.

એક દિવસ ગોવિન્દે પઠાણની સાથે શેતરંજની બાળ માંડી. વેળા કેમ વહી જાય છે તેનું એકેયને જ્ઞાન નથી. સન્ધ્યા થઈ, રાત પડી. વારે વારે હારતો માસુદ જીદે ચઢ્યો. બાળ જોનાર સૌ પોતપોતાને ઘેર ચાલતા થયા. હમ્હમ્ કરતી રાત વહેવા લાગી. નમ્મે માથે પઠાણ એકમને બાળમાં લીન થઈ ગયો છે. અકસ્માત્ શેતરંજની સોગટી ઉઠાવીને ગુરુએ માસુદના માથામાં ઠોકી, ખડખડાટ હશીને બોલ્યા: “પિતાના ખુનીની સાથે આવીને રમત માંડે, એવા બાયલાની તે જિત થતી હશે?” તુરત જ પઠાણે મ્યાનમાંથી વિજળી જેવી છુરી ખેંચી કાઢી ને ગોવિન્દની છાતીમાં બેસાડી દીધી. ગુરુ હસતે મોંએ બોલ્યા: “અન્યાયનું વેર કેમ લેવાય તે આટલે દહાડે આજ તું શીખ્યો, આજ તારી છેઠ્ઠી તાલીમ પુરી થઈ. હે મારા પુત્ર, આજ તને છેવટના આશીર્વાદ આપું છું.”

૨૧

નકલી ગઢ

(રાજસ્થાન)

“બુન્દીનો કિલ્લો લોંચ લેજો ના કરું, ત્યાં સુધી પાણીનો સ્પર્શ કરું ના,” એવું પણ ચિતોડને રાણે લીધું. મન્ત્રી કહે : “અરે મહારાજ, આ તે કેવી પ્રતિજ્ઞા ! મનુષ્યમાત્રને જે અસાધ્ય, એ તે તમે કેવી રીતે સાધી શકશો ?” રાજા કહે : “જે અસાધ્ય તે સાધીશ, એ માફ પણ.”

ચિતોડથી બુન્દીનો કિલ્લો ત્રણેક ભોજન દૂર છે. ત્યાંના સૌ હાડા રાજપુત મહાશૂરવીર છે. એમને કેાઈને કશો ભય નથી, એનાં અનેક પ્રમાણ રાણાને મળ્યાં છે. ત્યારે કરવું શું ?

મન્ત્રી કંઈક યુક્તિ વિચારે : “આજ સારી રાત વેડીને બુન્દીના જેવો માટીનો નકલી ગઢ બાંધી દેઈએ. પછી રાજા આવીને પોતાને હાથે એ ગઢ તોડી નાખે. નહિ તો બોલ પાળવામાં જ આત્મ-ધાત કરી બેસશે.” મન્ત્રીએ ચિતોડમાં નકલી ગઢ બાંધી લીધો.

હાડાવંશી વીર કુમ્ભો રાણીની ચાકરીમાં હતો. મૃગયા ખેલીને પાછો આવતો હતો, ખભે તીરધનુષ્, હતું. ખબર સાંભળીને બોલ્યો : “બુન્દીનો નકલી ગઢ તોડી હાડાવંશી રાજપુતોને લજવવા છે શું ?”

માટીનો ગઢ તોડવાને મહારાજ આવ્યા. કુમ્ભો વજગર્જનાએ ગળ્યો : “દૂર રહેજો, મહારાજ ! બુન્દીને નામે આવો ખેલ ખેલો એ અપમાન નહિ સહું. નકલી ગઢના માટીના ઠંગલાની પણ આજ રક્ષા કરીશ.” હાથમાં બાણધનુષ્ લેઈને, લોંચ ઉપર ઘુંટણ-ભર રહી કુમ્ભો એકલો નકલી બુન્દી ગઢની રક્ષા કરે છે. રાણાની સેનાએ એને ઘેરી લીધો, તલવારથી એનું માથું કાપી લીધું ; નકલી ગઢને દરવાજો એનું ઘડ પડ્યું. એના લોહીથી નકલી બુન્દી ગઢ ધન્ય થયો.

(સં. ૧૯૫૬)

૭ કાર્તિક, ૧૩૦૬

૨૨

હોળી

(રાજસ્થાન)

કેસરખાં પઠાણને કેતનપુરના રાજા ભૂનાગસિંહની રાણીએ પત્ર લખી પાઠવ્યો, જે “લઢાઇ કરીને થાક્યા હશે. આંખ સામે થઇને વસન્ત આલી જાય છે; તમારી પઠાણસેના લેઈને આવો, અમે રાજપુતાણીઓ હોળી ખેલશું.” જુદામાં હારીને કોટા શહેર છોડ્યા પછી રાણીએ કેતનપુરથી પત્ર લખી પાઠવ્યો.

પત્ર વાંચીને કેસરખાં હશી ઉઠ્યો, મનને સુખે મુછ ઉપર હાથ દીધો. રાતી જોઈને પાઘડી માથે મુકી, આંખમાં સુરમો આંજ દીધો, સુવાસભયો રૂમાલ હાથમાં લીધો, હજારો વાર દાઢી ઝાડી સાફ કરી. પઠાણ સાથે રાણી હોળી ખેલશે એ સુખે કેસરખાંએ મુછ ઉપર હાથ દીધો.

ફાગણ મહિને દક્ષિણનો વાયુ છુટ્યો છે, ઝકુલવન માતી ઉઠ્યાં છે, આંખાને વને વને મોર ખેઠો છે; ભમરા કંઈ કેઈનું કહ્યું સાંભળે છે? એ તો પોતપોતાના તાનમાં ગણગણતા આમતેમ ઉડતા ફરે છે. હોળી ખેલવાને પઠાણસેના આજ દળે દળે આવી છે.

કેતનપુરમાં રાજાના ખાગમાં તે સમયે સંધ્યાવેળા થઇ છે. ખાગમાં આવી પઠાણ સૌ વાંશળી વગાડતા ઉભા છે, એવે સમયે હોળી ખેલવાને રાણીની સો રાજપુતાણી દાસી ત્યાં આવી પહોંચી. તે સમયે સૂર્ય રાતે રંગે રંગાયો છે, સંધ્યાવેળા થઇ છે.

ડગલે ડગલે ઘાઘરા ઝુલે છે, દક્ષિણવાયુએ ચોઢણું ઉડે છે, જમણા હાથમાં ફાગની થાળી છે, નાડે પીચકારી લટકે છે, ડાળા હાથમાં ગુલાલભરી ઝારી છે; એમ રાજપુતાણીઓ હારે હારે આવે છે. ડગલે ડગલે ઘાઘરા ઝુલે છે, દક્ષિણ વાયુએ ચોઢણું ઉડે છે.

આંખને અણસારે ચતુર હાસ્ય હશી, કેસરખાં પાસે આવીને ત્યારે બોલ્યો: “અનેક જુદામાંથી જયીને આવ્યો છું, આજ તો

લાગે છે કે જીવથી માર્યો જઈશ.” એ સાંભળીને રાણીની સો સહચરીઓ અટ્ટહાસ્યે હસી ઉઠી. રાતી પાઘડી ડોલાવી કેસરખાંચે રંગભરી સલામ કરી.

હોળીનો મદમાતો ખેલ શરૂ થયો, રાતા સન્ધ્યા-આકાશમાં ફાગ ઉડવા લાગ્યો; બકુલદૂલે નવો રંગ ધારણ કર્યો, ઝાઝનાં મૂળમાં રાતો રંગ પડવા લાગ્યો; રાજપુતાણીને ઉંચે હાસ્યે ભય પામી પંખી પોતાનાં ગાન પણ ભૂલી ગયાં. કેમ જાણ્યે ક્યાંકથી રાતા સન્ધ્યા-આકાશમાં રંગનું પાવાઝોડું ઉઠ્યું.

“આંખમાં કેમ નશે જામતો નથી?” એમ મનમાં મનમાં કેસરખાં વિચારે છે. “હૈયું કેમ નાચી ઉઠતું નથી? નારીના પગનાં વાંકાં નૃપુર કોણ જાણે કેમ એસુરાં બોલે છે? કંકણ પણ કંઈ વાગતાં નથી? આંખમાં કેમ નશે જામતો નથી?” એમ મનમાં મનમાં કેસરખાં વિચારે છે.

પઠાણ કહે: “રાજપુતાણીને દેહે ક્યાંયે કશીય કોમળતા નહિ? હાથ કંઈ કમળની ઢાંડી જેવા નથી, કંઠસ્વર વજ્રનેય લજવે એવો છે; સૌ કંઠણ ને શુષ્ક, જાણ્યે મારવાડની કૂલ વિનાની વેલ!” પઠાણ વિચારે જે “રાજપુતાણીને દેહે કે મને ક્યાંયે કશીય કોમળતા નથી!”

એવામાં ભૂપાલીના તાનમાં વાંશળી વાગી ઉઠી. રાણી બાગમાં આવી પહોંચી. કુંડળમાં મુક્તામાળા ડોલે છે, કંઠણ હાથ ઉપર સોનાનું જડું કંકણ છે. દાસીના હાથમાં ફાગનો થાળ લેઈ રાણી બાગમાં આવી પહોંચી, ભૂપાલીના તાનમાં વાંશળી ઉતાવળે તાલે વાગી ઉઠી.

કેસરખાં કહે: “તમારી વાટ જોઈજોઈને તો મારી આંખો આંધળી થઈ ગઈ!” રાણી કહે: “મારીયે એ જ દશા છે!” સોય સળીઓ હસી ઉઠી. પઠાણપતિના કપાળમાં રાણીએ એકદમ

કાંસાનો થાળ માર્યો. એકેવારે લોહીની ધાર છુટી, પઠાણપતિની આંખ પુટી ગઈ.

વિના વાદળે કાટકો થાય, એમ ગર્જના થઈ ઉઠી; આકાશમાં ચન્દ્ર ઉગ્યો, મ્યાનમાંથી તલવાર ઝન્ ઝન્ ચમકી; ઢરવાળે સરણાઈ વાગી ને કાનડાનો ગમ્ભીર સુર નિકળ્યો; બાગનાં ઝાડ નીચે ગર્જના થઈ ઉઠી.

વાયુ વાયો ને ઓઢણાં ઉડી ગયાં, સૈના ઘાઘરા ખશી પડ્યા. કોઈ મંત્રબળે જાણ્યે નારીનો સૈ સાજ ખશી પડ્યો ને ફૂલમાંથી સાપ નિકળી પડે, એમ એક સૌ રાજપુતવીર પઠાણને ઘેરી ઉભા. સ્વપ્નની પેઠે ઓઢણાં ઉડી ગયાં, સૈના ઘાઘરા ખશી પડ્યા.

જે રસ્તે થઈને પઠાણ આવ્યા હતા, તે રસ્તે તેમાંનો કોઈ પાછો ફરી શક્યો ના. ફાગણની રાતે મદમત્ત કોયલને વાડીમાં વિરામ નથી. કેતનપુરના બકુલબાગમાં કેસરખાંનો ખેલ પુરે થઈ ગયો. જે રસ્તે થઈને પઠાણ આવ્યા હતા, તે રસ્તે તેમાંનો કોઈ પાછો ફરી શક્યો ના.

(સં. ૧૯૫૬)

૯ કાર્તિક, ૧૩૦૬

૨૩

વિવાહ

(રાજસ્થાન)

પહોરેક શત વીતી છે, તે વારે ટમ્ ટમ્ વાજાં વાગી ઉઠે છે. હેડાગાંઠ્યાં વરકન્યા ચિત્ર પેરે નીચી આંખે બેઠાં છે. નગર-નારીઓ બારીઓ ઉઘાડી, ધુમટો કંઈક ખસેડી જુઓ છે. વર્ષો-રાતે મેઘનો ગડગડાટ થાય છે, તેની સાથે ટમ્ ટમ્ વાજાં વાગી રહ્યાં છે.

ઈશાન ખુણેથી વાયરો છુટ્યો છે, મેઘમેઘ આકાશ ઘેરાઈ

રહ્યું છે. સભામંડપમાં મણિમાળાની પેઠે ગોઠવાઈ રહેલા હજારો દીવા આંખને આંજી નાખે છે. એકાએક સભામાં આ કોણુ આવી ઉભું! બહાર દરવાજે ભેરી વાગી ઉઠી. સભાના લોક સૌ ચમકી ઉઠ્યા, વરકન્યાને ઘેરી ઉભા.

મારવાડને ફૂટે આવીને ખુંપ પહેર્યા મેત્રિરાજકુમારને સમાચાર આપ્યા: “શત્રુઓ સામે જીત્તે જાય છે, રાણા રામસિંહ રણસંગ્રામે ચઢે છે. તમે જે મેત્રિકુળના રાજપુત, તે સૌને રણસંગ્રામે ચઢવાનું રાણાજીનું આમંત્રણ છે. જય રાણા રામસિંહનો જય!” એમ મારવાડનો ફૂટ ગળું ઉઠ્યો.

“જય રાણા રામસિંહનો જય!” એમ મેત્રિપતિ ઉચે સ્વરે બોલી ઉઠ્યો. કન્યાની છાતી ભયે કમ્પી ઉઠી, એની આંખો આંસુએ ભરાઈ ગઈ. જનૈયા સૌ સાથે પોકારી ઉઠ્યા: “જય રાણા રામસિંહનો જય!” મહારાણાને ફૂટે ઉંચે સ્વરે કહ્યું: “સમય નથી, મેત્રિરાજકુમાર.”

આ તે હવે શું કરવા વાળાં વાગતાં હશે! શું કરવા ગીત ગવાતાં હશે! વર ગાંઠ્યા છેડા છોડી નાખે છે, વરકન્યા સામસામે જોઈ રહ્યાં છે. વર કહે: “પ્રિયે, રજા લેઉં છું, મૃત્યુ-સભાનું આ તેડું આપું છે!” વૃથા આ વાળાં વાગે છે, વૃથા આ ગીત ગવાય છે.

વરને વેશે, માથે મુકુટ પહેરી રાજકુમાર ઘોડે ચઢી છુટ્યો. મલિન મુખે કન્યા અન્તઃપુરમાં ચાલી ગઈ. હજાર દીવા ધીરે ધીરે ખુઝાઈ ગયા, રાજાની સભામાં અન્ધારું થઈ ગયું. ગજામાં માળા ને માથે મુકુટ પહેરી રાજકુમાર ઘોડે ચઢી છુટ્યો.

માતા રોઈને બોલે: “હાય રે અભાગણી દીકરી! હવે તો મીઠળ છોડી નાખ, બેટા!” શાન્ત મુખે કન્યા માતાને કહે: “મા, પગે લાગું તારે, રો ના. મીઠળ ભલે રહ્યું મારે હાથે,

એમને માટે મેત્રિપુર જઈશ.” એ સાંભળી માતા કપાળે હાથ દેઈ કહે : “હાથ રે અભાગણી દીકરી !”

કુળગૌરે આશીર્વાદ દીધા. ધરૌ-ડાંગેર કન્યાને માથે ચઢાવી, કન્યા પાલખીમાં બેઠી, નગરનારીઓએ મંગળગીત ગાયાં. રંગીન વસ્ત્રો પહેરીને દાસદાસીઓ હારે હારે કન્યાની સાથે ચાલ્યાં. માતાએ આવીને ચુસ્મન લીધું, પિતાએ આવીને માથે હાથ મુક્યો.

ભાગી રાતે આકાશને અજવાળી દેતું મેત્રિપુરને દરવાજે આ કોણુ આવ્યું? લોક કહે : “વાળું જાંઘ કરો. ઓ દાસદાસી, પાલખી ઉતારો. આજ મેત્રિપુરના નગરજનો મેત્રિપતિને અગ્નિ-દાહ દેવા મળ્યા છે. મેત્રિપતિ આજે જીવંતમાં મરાયા છે. આ અમંગળ પ્રસંગે દરવાજે કોણુ આવ્યું ?”

“વાળું વગાડો, અહો વાળું વગાડો !” એમ પાલખીમાંથી નવવધૂ બોલ્યાં. “લીધાં લગન હવે ઠેલાશે ના, ગાંઠચા છેડા હવે છુટશે ના. આ સ્મશાનસભામાં પ્રદીપ્ત ચિતાગ્નિ સમક્ષ અધુરા મંત્ર હવે ઉચ્ચારો. વાળું વગાડો, અહો વાળું વગાડો !” એમ પાલખીમાંથી નવવધૂ બોલ્યાં.

વરને વેશે માતીની માળા ગળે પહેરીને મેત્રિપતિ ચિતા ઉપર સૂતા છે. પાલખીમાંથી નારી નીચે ઉતરી. પતિના વસ્ત્ર સાથે પોતાનું રાતું વસ્ત્ર ગાંઠ્યું. વરના માથા પાસે રાજકુમારી બેઠી ને તેનું માથું પોતાના બોળામાં લીધું. ભાગી રાતે ભેટવાનો સાજ સજીને મેત્રિપતિ ચિતા ઉપર સૂતા છે.

વાળું જોરથી વાગ્યાં. નગરનારીઓ ટોળેટોળે આવી. પુરોહિત કહે : “ધન્ય સુચરિતા !” ભાટચારણ કહે : “ધન્ય મૃત્યુજિતા !” ધૂ ધૂ કરીને ચિતા સળગી ઉઠી, કન્યા યોગાસન વાળીને બેઠી. સ્મશાનમાં જ્યંત્રવનિ ઉઠ્યો, વાળું જોરથી વાગ્યાં.

૨૪

ન્યાયાધીશ^૧

પૂના નગરીમાં રઘુનાથરાવ પેશ્વા રાજ્ય કરે છે. ગાદીએ બેઠા પછી એ વીર બોલ્યો : “ધરતીનો ભાર ઉતારીશ - મૈસુરના હૈદર-અલીનું અભિમાન ઉતારીશ !”

જેતજેતામાં ૮૦ હજાર જોડાઓ એકઠા થઈ ગયા. આવશ્યની ધારાઓ જેમ છુટે, તેમ દિશાએદિશાએથી માર્ગેમાર્ગેથી મરાઠાવીર પર્વતોમાંથી ને શુક્રાઓમાંથી ટોળેટોળે છુટી આવ્યા. ગગનમાં વિજયપતાકા ફરફરી, અનેક શંખ ગર્જના કરી ઉઠ્યા. નગરનારીઓ વીરગાન ગાવા લાગી. મરાઠા નગરી ગર્વે કંપી ઉઠી. રહી રહીને ભૈરવડંકા પ્રલયગર્જના કરવા લાગ્યા.

ધ્વજપતાકાનું વન બની ગયું, ધૂળે દિશાઓ પુરાઈ ગઈ, પ્રભાતસૂર્ય એ સૌમાં ઢંકાઈ ગયો. રઘુનાથ રાતે ઘોડે ચઢ્યો. જ્યજ્યનાદે આકાશ બહેરું થઈ ગયું. જાણે કોઈ મંત્રબળે રણવાદ્ય એકાએક થમ્ભી ગયાં!

કેને ચરણે પેશ્વાએ આમ એકાએક દીનતા સ્વીકારી? રણ-મદે છુટેલા ૮૦ હજાર વીર કેને ઇસારે આમ એકાએક નિમેષ-માત્રમાં નગરને દરવાજે થમ્ભી ગયા?

બ્રાહ્મણ ન્યાયાધીશ રામશાસ્ત્રી સામે આવી ઉભા. બે હાથ ઉંચા કરીને ઉંચે સ્વરે બોલ્યા : “રઘુનાથરાવ, નગર છોડીને જાઓ છો ક્યાં, પાપની સજા પામ્યા વિના?”

---

^૧ પંડિત શમ્ભુચન્દ્ર ત્રિવારતને રચેલી ‘ચરિતમાલા’માંથી. રઘુનાથરાવના ભત્રિજા નારાયણરાવના ખુન સંગ્રહ લોકપ્રચલિત મરાઠી કથાનો અંગ્રેજી અનુવાદ આકરવે રચેલા Ballads of the Marathas નામે ગ્રન્થમાં પ્રકટ થયો છે.

જ્યજ્યનાદ શાન્ત થઇ ગયો. રઘુનાથ કહે : “પ્રભુ, કેમ આજ આવી વેળાએ એકાએક માર્ગ રોકી ઉભા? ચવનોનો સંહાર કરવા, ચમદેવને ભક્ષ ભોગવવા જાઉં છું.”

શાસ્ત્રીજી બોલ્યા : “ભત્રિજાનું ખુન કર્યાનો તમારા ઉપર આરોપ છે. જ્યાં સુધી એનો ન્યાય ચુકવાયો નથી, ત્યાં સુધી તમે સ્વતંત્ર નથી. ન્યાયને અત્યન્ત કઠણ સૂત્રે તમે કેદી થયા છો.”

રઘુનાથ રૂઠ્યો, હાસ્ય કરીને બોલ્યો : “રાજા કોઈનું બન્ધન માને ના. ચળકતી નાગી તરવારે ચાલ્યો છું, માર્ગમાં ન્યાયશાસ્ત્રનું ભાષ્ય સાંભળવા આવ્યો નથી.”

શાસ્ત્રીજી બોલ્યા : “રઘુનાથરાવ, જાઓ યુદ્ધ કરો. મેં પણ આ ન્યાયદણ્ડ છોડયો. મારે ગામ ચાલ્યો જઈશ, ન્યાયમન્દિરની નાટકશાળામાં પુરાઈ નહિ રહેવાનો!”

શંખ વાગ્યા, ડંકા વાગ્યા; તુરત જ સૈનિકો આગળ ધસ્યા. દીન દરિદ્ર બ્રાહ્મણે એ ગૌરવપદ છોડી દીધું, સૌ સંપદ દૂર ફેંકી દીધી, પોતાના ગામની ઝુંપડીમાં ચાલ્યો ગયો.

(સં. ૧૯૫૬)

૪ માગસર, ૧૩૦૬

* * *

૨૫

વચન-રક્ષા

“મરાઠા ચોર આવે છે, રે સૌ સજ્જ થાઓ,” એમ અજ-મેરગઢને સેનાપતિએ લલકાર્યું. બપોર વેળા થઇ ગઇ છે, પોતપોતાના જીવારના રોટલા સીંકે મુકીને સૌ કોઇ બહાર નિકળી પડ્યું. ગઢને દરવાજે ભેરી ને તુરી વાગી. કોટ ઉપર ચઢીને ભેયું, તો દક્ષિણમાં બહુ દૂર મરાઠી ઘોડાની ખરીઓથી ઉડતી ધૂળે આકાશ છવાઇ ગયું છે. “એ મરાઠા-પતંગીઆં તલવાર-અગ્નિમાં સૌ ભસ્મ થનારાં, એક પણ પાછું જાય ના,” એમ ગઢપતિ દુમરાજ ગર્જી ઉઠ્યો.

મારવાડથી આવેલો દૂત કહે : “ વૃથા આ બધી તૈયારી ! ગઢપતિ દુમરાજ, વાંચો પ્રભુની આજ્ઞા. સિંધિયા આવ્યો છે, તેની સાથે ફિરંગી સેનાપતિ છે; એમને ગઢ સોંપી દેવો એવી તમને પ્રભુની આજ્ઞા છે ! વિજયલક્ષ્મી વિજયસિંહથી ? ફરી ખેડી છે. વિનાબુદ્ધે અજમેરગઢ મરાઠાને સોંપી દેવાનો છે. ” “ પ્રભુની આજ્ઞા ને વીરનો ધર્મ એ બે વચ્ચે આજ વિરોધ આવ્યો, ” એમ કહીને ગઢપતિ દુમરાજે નિસાસો નાખ્યો.

મારવાડને દૂતે યૂમ મારી : “ છોડો છોડો એ સૌ હથિયાર ! ” ગઢપતિ દુમરાજ પથરની મૂર્તિ સમો સ્થિર થઈ ગયો. વેળા ચાલી બય છે, મેદાન તપી રહ્યું છે, દૂર દૂર ગાયો ચરે છે, ઝાડની છાયામાં કરુણ રવે ભરવાડની વેણ વાગે છે. “ અજમેરગઢ જ્યારે મને સોંપ્યો ત્યારે વચન આપેલું, કે ‘ પ્રભુનો ગઢ આ જીવનમાં શત્રુને નહિ સોંપું. ’ પ્રભુની આજ્ઞાએ હાય, મારે માફ એ વચન તોડવું પડશે ? ” એમ વિચારીને ગઢપતિ દુમરાજે નિસાસો નાખ્યો.

રાજપુત સેનાએ રોષથી લાજથી હથિયાર મુક્યાં. ગઢપતિ દુમરાજ ગઢને દરવાજે ક્તખ્ધ ઉભો રહ્યો. પશ્ચિમના મેદાન પાર ગેરવાં વણ પહેરીને સંધ્યા ઉતરી. ધૂળ ઉડાવતી મરાઠી સેના દરવાજે આવી ઉભી. “ દરવાજા પાસે કોણ આ સુતું છે ? ઉઠ ઉઠ, ખોલ દરવાજો ! ” કોઈ સાંભળતું નથી, પ્રાણ વિનાનો દેહ કંઈ ઉત્તર આપતો નથી. પ્રભુના કર્મ અને વીરના ધર્મ વચ્ચેનો વિરોધ ટાળવા ગઢપતિ દુમરાજ આજ પ્રાણ ત્યજીને ગઢને દરવાજે સુતો છે.

(સં. ૧૯૫૬)

મહાગસર, ૧૩૦૬

૨૬

જીનો ચાકર

ચાકર ઉપર આખો દહાડો ભૂતના જેવું ભયાનક મોં કરીને ધરુણી ફરે, કંઈક ખોવાય તો ખૂમ મારી ઉઠે : “કૃષ્ણા જ હરામ-ખોર ચોર!” ઉઠતાં બેસતાં માબેન સમાણી ગાળ દેઉં, ચાકર બિચારો સાંભળ્યું ના સાંભળ્યું કરે. જેટલી ગાળો ખાય એટલા ય રોટલા ખાય ના, તો ય ગણકારે ના. કામ પડે ત્યારે જોરથી ખૂમ પાડુ : “કૃષ્ણા!” ગમે એટલો ખોળું, આખો દેશ શોધી વળું, પણ પત્તો જ લાગે ના! એક ચીજ આપી હોય તો પળવારમાં તોડીને ત્રણ કરી આપે; ત્રણ આપી હોય તો એક રહે, ખાડીની બેનો પત્તો જ નહિ બપોરે જ્યાં ત્યાં લહેરથી ઉઘે. મહાકોલાહલ કરીને ગાળો દેઉં, ત્યારે અભાગિયો ગધેડો બારણા પાસે ઉભો ઉભો હસે; એને જોઈને માફ તો પેટ બળી જાય. તો ય એની માયા એવી, કે છોડાતો નથી. બહુ જીનો ચાકર!

ધરુણી ચઢ્યે મોઢે બોલે : “હવે તો સહેવાનું નથી! રહું આ તમારું ઘર ને તમારું બાર, કૃષ્ણાને લેઈને રહો! કહ્યું માને ના, લુગડાંલત્તાં જણસપત્તર બધું કોણ જાણે ક્યાં જાય છે, પૈસા પાણીની પેઠે ચાલ્યા જાય છે! ચાટામાં ગયો એટલે થઈ રહ્યું, પછી આખો દહાડો કૃષ્ણાનું મોં દેખવાનું નહિ! તમને શું કૃષ્ણા વિના બીજો કોઈ ચાકર જ જડતો નથી?” એ સાંભળીને રાગ કરી દોડું, કૃષ્ણાને કાન પકડી આણું ને કહી દેઉં : “પાણ, આજ જ નિકળ, ચાલતો થઈ જા.” ધીરે ધીરે ચાલતો થાય, જાણું જે પાપ ટળ્યું. બીજો દિવસે સવારે ઉઠીને જોઉં, તો અકલનો એ અથમીર સામે આવીને ઉભો જ છે! મુખ એનું પ્રસન્ન, જાણે કશું યંદુઃખ નથી, કશે ભય નથી! છોડ્યો છોડાતો નથી, કરવું શું એનું? મારો જીનો ચાકર!

એ વર્ષે દલાલી કરીને કંઈ પૈસા બચાવ્યા. વિચાર કર્યો જે એકાદ વાર શ્રીવૃન્દાવન તરફ ફરી આવું. પરિવાર બધો સાથે

આવવા તૈયાર થયો; એમને સમજાવ્યું જે “પતિનું પુણ્ય તે સતીને પુણ્ય, બધાં ગયે તો ખર્ચ બહુ થઈ જશે.” બચકાં પોટલાં બંધાઈ તૈયાર થઈ ગયાં, એટલે ઘરુણી બંગડીઓ ખખડાવતાં બોલ્યાં : “કૃષ્ણને લેઈ જશો, તો પરદેશમાં બહુ ડુંગી થશો.” મેં કહ્યું, જે “ઠીક, ત્યારે નિવારણ પણ સાથે આવશે.”

રેલગાડીએ ચઢ્યા. વર્ધમાન સ્ટેશને ઉતરીને જોયું તો કૃષ્ણે હુકો ભરવા દોડાદોડી કરી મુકી; આવું તે રોજ રોજ કેટલુંક સહેવું? ઠપકો આપું તેમ તેમ ખુશ થાય મારો આ જીનો ચાકર!

શ્રીધામ પહોંચ્યા. ડાબે જમણે આગળ પાછળ ચારે બાજુથી પડ્યા વળગ્યા, પળમાત્રમાં પ્રાણ ગળે આણી મુક્યો! છ સાત જણે બંધુભાવે એકઠા થઈને એક ઠેકાણે ઉતારો કર્યો, જાણ્યું જે હવે દિવસ આરામમાં જશે. ક્યાં એ વ્રજબાળા, ક્યાં એ વનમાળા, ક્યાં એ વનમાળી, ક્યાં એ ચિરવસન્ત! અહીં તો વસન્ત ઋતુને બહલે વસન્ત રોગનાં (બળિયાનાં) દર્શન થયાં. એ રોગે હું સપડાયો, મરવા પડ્યો! ઉતારામાં જે સાથી હતા તે ઐ સ્વપ્નની પેઠે ઉડી ગયા. ઘરમાં હું એકલો, શરીર માફં બળિયાને ફાંસે ભરાઈ ગયું; કરુણ ક્ષીણ સ્વરે વારંવાર બોલાવું : “ઓ કૃષ્ણા, આય રે પાસે!” વિદેશમાં હવે પ્રાણ બચવાનો નથી એમ લાગ્યું. એનું મોં જોઈને છાતી ભરાઈ આવે, એ જાણે માફં પરમવિત્ત! રાતદહાડો મારા ઉશીકા આગળ ખડે પગે ઉભો રહે એ મારો જીનો ચાકર!

મોંમાં પાણી રેડે, બળર પુછે, મારે માથે હાથ મુકે, ઉભો ને ઉભો જ રહે; આંખમાં ઊંઘ નહિ, મોંમાં અન્ન નહિ. વારંવાર બોલે : “બાપા, કશે લો નથી, દેશમાં પાછા જશો, બાનું મોં પાછું જશે.” મને આરામ થયો ને ઉઠ્યો; પણ તાવે એને સપડાવ્યો, મારા મૃત્યુનો રોગભાર એણે પોતાની ઉપર લેઈ લીધો! બે દિવસ બેભાન પડી રહ્યો, પછી નાડી બંધ થઈ ગઈ! આજ

સુધી તેને છોડવાનું હું કરતો હતો, આજ એ જ છોડી ગયો ! તીર્થ કરીને બહુ દિવસે હું ઘેર આવ્યો, પણ આજ સાથે નથી એ મારો જીનો ચાકર !

(સં ૧૯૫૧)

૧૨ ફાગણ, ૧૩૦૧

૨૭

બે વીઘાં ભોંય

બે જ વીઘાં ભોંય મારે રહી છે, બીજી બધી દેવામાં તણાઈ ગઈ છે. જમીનદાર કહે. “ સાંભળ્યું કે અડ્યા, તારી ભોંય ખરીદી લેવી છે ” મેં કહ્યું : “ તમે તો જમીનદાર છો, જમીનની તમારે ખોટ નથી, મારે બહુબહુ તો મરવા જેટલી જ ભોંય છે. ” એ સાંભળીને જમીનદારે કહ્યું : “ જાણે છે ને બાપુ, મારે બાગ બનાવવો છે ; એ બે વીઘાં મળે તો બાગ લાંબો પહેળો સરખો થઈ રહે. એ તો તારે દેવી જ જોઈશે. ” છાતીએ હાથ દેઇ આંખમાં આંસુ લાવી હું બોલ્યો : “ ગરીબનું આટલું ઘર અચવો ! સાત પેઢીના પૂર્વજ એ માટી ઉપર મોટા થયા છે, એ માટી મને સોના કરતાં ય વહાલી છે. ગરીબીને કારણે એ માતાને વેચ્યું એવો હું અભાગિયો ! ” જમીનદારની આંખ કંઠે લાલ થઈ ગઈ. થોડી વાર તો કંઈ બોલ્યો નહિ, છેવટે ફૂર હાસ્ય કરીને બોલ્યો : “ ઠીક, જોઈ લેવાશે ! ”

દોઢક માસ પછી અરેરે ! ઘરખાર છોડી રસ્તા ઉપર નિકળી જવું પડ્યું. ખોટા દેવાના ખત ઉપર હુકમનામું કરાવી જમીનદારે માફ સૌ વેચાવી દીધું ને પોતે રાખી દીધું. અરેરે, આ જગતમાં જેના ભંડાર ભર્યા છે તેને વધારે ને વધારે જોઈએ છે, રાખનો હાથ સૌ કંગાલનું ધન ચોરી લે છે ! મેં તો વિચાર્યું જે ભગવાન મને આ મોહકૂપમાં રાખવા ઇચ્છતો નથી, તેથી એણે મને બે વીઘાં ભોંયના બહાલામાં આપ્યું વિશ્વ લખી આપ્યું ! સાધુનો શિષ્ય

ખની સંન્યાસીવેશે દેશેદેશે ફરવા લાગ્યો. કેટલાંય મનોહર ધામ
જોયાં, કેટલાંય મનોહર દૃશ્ય જોયાં. દેશમાં સાગરમાં, નગરમાં
વનમાં ગમે ત્યાં ભરું, તોય રાતદિન મારી એ બે વીધાં ભોંય
વિસારી વિસરે ના. હાટે વાટે ને ઘાટે, ચાટે ચકલે ને શેરીએ
રખડતાં રખડતાં પંદર સોળ વર્ષ વીતી ગયાં; છેવટે એકવાર
પાછાં દેશનાં દર્શન કરવાની ભારે વાસના થઇ આવી નમોનમો નમઃ
સુન્દરી મારી જનની જન્મભૂમિ! પવિત્ર નદીતીર, સ્તિગ્ધ વાયુ,
અનન્ત મેદાન, ગગનલલાટને ચુમ્બતી તારી ધૂળ, ગાઢી છાયા
વાળાં નાનાં નાનાં ગામડાંરૂપ શાન્તિના માળા, ઘટાઘેરાં આંખા-
વાણીયાં, ગોવાળીયાંના રમતઘર, પ્રશાન્ત ઉંડાં નદીજળ, રાત્રિ-
શીતળ સ્નેહ, ઘેર પાણી ભરી જતી મધુરહૃદય ગ્રામનારી! જનની
જન્મભૂમિની એ સૌ સામગ્રી સાંભરી આવતાં આજે પ્રાણુ વ્યાકુળ
થઇ ગયો, આંખમાં પાણી ભરાઇ ગયું. બે દિવસ પછી બપોરે
મારા ગામમાં હું પેઠો. ભાગોળે જમણી બાજુએ ગમ્મીર વડતું ઝાડ
મેઢ્યું, ડાબી બાજુએ શિવાલય મેઢ્યું; પછી આગળ ધર્મશાળા
આવી, ત્યાર પછી કુંભારનું ઘર આવ્યું; છેવટે ભુખ્યો તરસ્યો
મારી ઝુંપડી પાસે આવી પહોંચ્યો.

ફાટયે હૈયે ચારે કોરા ફરી ફરીને ઘર નિહાળ્યું; વાડામાં
હજીયે એ જુનો આંખો છે! હૈયું કંઈક ઠયું. આંખા નીચે
બેઠો; આંખનું આંસુ સુકાયું, વ્યથા શમી. બાળપણની સૌ વાતો
સ્મરણપટ ઉપર એકેએકે તરી આવી. જેઠ મહિનાની રાતે વાયરો
વાતો, ઉંઘ ઉડી જતી, મળસ્કામાં ઝટપટ ઉડીને કેરીઓ વીણવા
દોડી જતો; મધુર સ્તબ્ધ બપોર, એવી વેળાએ નિશાળમાંથી
પલાયન કરી જતો. વિચાર આવ્યો જે અરેરે! આ જીવનમાં
હવે એ દહાડો પાછો ક્યાં આવવાના! એવામાં વાયરો વાયો,
આંખાની ડાળીઓ ડોલી ઉઠી, બે પાકી કેરીઓ ખોળા પાસેજ
ભોંય ઉપર પડી. વિચાર્યું જે આટલે દહાડેય માતાએ મને

ઓળખ્યો! માતાનું એ દાન બહુ સ્નેહે બહુ સન્માને એકવાર માથે ચઢાવી લીધું.

એવે સમે, હાય હાય! જમફત જેવો માળી ક્યાંકથી આવી ચઢ્યો! માથે ફાળીઉં બાંધેલું ને ખૂમો પાડીને ગાળો દેવા લાગ્યો. મેં કહ્યું : “બાપુ, મેં તો બધું ચ વિના બોલ્યે દેધ દીધું છે, એમાંથી આ બે ફળ લીધાં તેને માટે આવડો મોટો કોલાહલ!” ઓળખ્યા વિના એ તો મને પકડીને જમીનદારની પાસે ડહેલામાં લેધ ગયો. એની વાત સાંભળીને જમીનદાર ક્રોધે ભરાઈ બોલ્યા : “મારી નાખ એ સસરાને!” એમના કરતાં એમના ચાકરો સો ગણું બોલે. મેં કહ્યું : “શેઠજી, માત્ર આ બે કેરીની લીખ માગું છું.” જમીનદાર હશીને બોલ્યા : “સાળો સાધુવેશે પાકો ચોર દેખું!” સાંભળીને હું હસ્યો, આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં : “મારા કપાળમાં આવું લખેલું! હા બાપુ, તમે આજ સાધુ, ને હું તો ચોર!”

(સં. ૧૯૫૧)

૧૩ જોક, ૧૩૦૨

૨૮

નિષ્કળ ઉપહાર

કુંદડી ફરતાં જમુનાનાં જળ દોડ્યાં બય છે. બે તીરે ગિરિ-તટ ઉભા છે. ઉંચાં શિખર આવી રહ્યાં છે. સાંકડા નદીમાર્ગમાં અનન્ત જળધારા ઉન્મત્ત પ્રલાપે ગર્જના કરતી દોડે છે.

નદીની વાંકી વેણીને ગુચવતી, ગગનને ચુંબતી પર્વતમાળા દૂરદૂર સુધી ચાલી બય છે; એ સ્થિર છે, તો ચ બાણે રાતદિન ચાલે છે. નદી ચાલતી છે, તો ચે બાણે સાંકળે બંધાઈ સ્થિર પડી છે.

વન્યે વન્યે શાલ તાલ વગેરે વૃક્ષો ઉભાં છે ને બાણે ઇશારા કરીને વાદળીઓને બોલાવે છે. બાકીની સમસ્ત ધરા સુકી છે, કઠણ છે; વનકૂલે ને કાંટાએ રૌદ્રરંગ ધરી સુતી છે.

ભૂમિ ઉપરથી દિવસનો તાપ ચાલતો થયો છે, પર્વત પોતાની છાયામાં ઉભા છે. ત્યાં જીવજન્તુ નથી, શબ્દ નથી, માર્ગ સૂના છે; રોજની પેઠે આજે પણ સૂર્ય પશ્ચિમસાગરમાં ડુબ્યો છે.

રઘુનાથ જ્યારે અહીં આવી ઉભો, ત્યારે શીખગુરુ ભગવત્-લીલા વાંચી રહ્યા છે. એમને ચરણે નમન કરીને બોલ્યો : “ પ્રભુ, સેવક તુચ્છ ઉપહાર લાવ્યો છે ! ”

ગુરુએ બાહુ લાંબાવીને રઘુનાથના માથા ઉપર હાથ મુક્યા, એને આશીર્વાદ દીધા, કુશળ સમાચાર પુછ્યા. રઘુનાથે બે હાથ જોડ્યા, ગુરુને ચરણે સોનામાણેકે જડયાં બે કંકણ મુક્યાં.

ભૂમિ ઉપરથી ગુરુએ કંકણ ઉપાડ્યાં, આંગળીએ ફેરવીને એને પ્રભુ જોવા લાગ્યા. પ્રકાશની છરીઓ હોય એમ સોય જેવી હીરાની અનેક કણીઓ ઘોચાવા લાગી.

કંઈક હશીને ગુરુએ કંકણ પાસે મુકી દીધાં, ને પાછા પોથી ઉપર આંખો ફેરવવા લાગ્યા. એવામાં અકસ્માત એક કંકણ પત્થર ઉપરથી સરી પડ્યું ને ગળડતું ગળડતું ઠેઠ યમુનાના પ્રવાહમાં ઉતરી પડ્યું.

“ આહા આહા ! ” એમ ચીત્કાર કરતો રઘુનાથ દોડ્યો, બે હાથ પહોળા કરીને યમુનામાં પડતું મેલ્યું. અતિ આગ્રહથી પોતાનું શરીર પાણીમાં ધુમાવવા લાગ્યો, કંકણ શોધવા હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

ગુરુ તો પુસ્તકમાંથી મોં ડાંચું કરતા નથી, તેમના ઉંડા અંતરમાં તો પાઠની લગની લાગી રહી છે. યમુનાનું સ્થામ જળ કુંદડી ફેરતું, જાણે મશ્કરી કરતું હોય એમ, કંકણની ચોરી કરીને છળથી ચાલ્યું જાય છે.

સૂર્ય દિવસની પાછળ ચાલ્યો ગયો; યમુનાને ડહોળી નાખી,

પણ કંકણ ના જડયું. બીને વસ્ત્રે, ખાલી હાથે, નમ્મે શિરે રઘુનાથ શુર પાસે આવી ઉભો.

હાથ જોડીને બોલ્યો : “કંઈ જગાએ કંકણ પડયું તે જો દેખાડી દો, તો હજીયે શોધી લાવું.” બીજું કંકણ નદીમાં ફેંકી દેઇ શુર બોલ્યા : “એ જગ્યાએ.”

૨૮

દીનદાન

રાજસેવકે નિવેદન કર્યું : “મહારાજ, સાધુશ્રેષ્ઠ નરોત્તમ આપના સુવર્ણ-દેવાલયમાં બેઠા નહિ ને માર્ગ ઉપરના ઝાડની છાયામાં બેસીને હરિકીર્તન કરે છે. ભક્તજનનાં ટોળેટોળાં એમને ઘેરી ઉભાં છે, આનન્દધારા ધરણીની ધૂળને પુણ્યપાવત્ર કરી રહી છે. દેવાલય શૂન્ય છે; મધભર્યા સોનાના ઘડાને પડતા મુકી ભમરા જેમ કમળને ગન્ધે ભક્ત બની પાંખો ફેફડાવીને બહુ ઉત્કંઠાએ પશ્ચવનમાં દોડી જાય, તેમજ સોનાના દેવાલય તરફ નજર સરખી પણ કયાં વિના નરનારીનાં ટોળાં હૃદયપદ્મમાં સ્વર્ગનો સુગન્ધ પ્રકટાવતા ભક્તની પાસે દોડ્યાં જાય છે. ખાલી દેવાલયમાં રત્ન-વેદિકા ઉપર દેવ એકલા છે.”

સાંભળી રાજાને શોભ થયો. સિંહાસન ઉપરથી એકદમ ઉઠી ચાલ્યો ને ઝાડ નીચે જ્યાં સાધુ બેઠો છે, ત્યાં આવી ઉભો; સાધુને ચરણે નમસ્કાર કરી રાજા બોલ્યો : “જીઓ પ્રભુ, રાજાએ બંધાવેલું આ ગગનચુંબી સુવર્ણ-દેવાલય. એને છોડીને દેવકીર્તન કરવા આ રસ્તા ઉપર કેમ બેઠા છો?” સાધુ કહે : “એ મન્દિરમાં દેવ નથી.”

રાજા રોષે બોલ્યો : “દેવ નથી? હે સંન્યાસી, નાસ્તિકના જેવી વાણી બોલે છે! રત્નસિંહાસન ઉપર રત્નદેવ દીપે છે, શૂન્ય છે એ?”

સાધુ કહે : “શૂન્ય નથી, રાજકુળે ભરપૂર છે. તમે ત્યાં પોતાની સ્થાપના કરી છે, જગતના દેવની નહિ.” ભૂકુટિ સંકેતી રાજા કહે : “વીશ લાખ મહોરો ખર્ચીને ગગનલેહી મુન્દર મન્દિર બાંધાવ્યું છે, પૂજામન્ત્રે આરાધના કરીને દેવને સમર્પિત કર્યું છે ; તું કહે છે જે એ મન્દિરમાં દેવતાનો વાસ નથી ?” શાન્તમુખે સાધુ કહે : “જે વર્ષે અગ્નિપ્રલયથી તારાં વીશ હજાર પ્રજાજન ધરખાર વિનાનાં, અન્નવસ્ત્ર વિનાનાં થઈ પડ્યાં ; તારે ખારણે હાથ ભેડી ઉભાં, પણ એમની પ્રાર્થના તેં સાંભળી નહિ ; એ ખિચારાં પાછાં ફરી વનવન રખડ્યાં ; ગુફામાં, ઝાડની છાયામાં, રસ્તાની ધારે, ભાગ્યાંતુટ્યાં મન્દિરને આંગણે સુતાં ; તે વર્ષે તેં વીશ લાખ મહોરો ખર્ચીને એ સુવર્ણમન્દિર બાંધ્યું ને દેવને સમર્પ્યું. તે કિવસે ભગવાને કહ્યું : ‘મારા અનાદિ ધરમાં અનન્ત અન્ધકારની મધ્યે અનન્ત પ્રકાશ ખિરાળે છે ; મારા ધરની ભીંતોમાં શાશ્વત સત્ય, શાન્તિ, દયા, પ્રેમ છે. જે દીન, ક્ષુદ્ર, કૃપણ ધરખાર વિનાનાં પોતાનાં પ્રજાજનને ધર આપી શકે નહિ, તે મને ધર આપે ?’ એ જ પળે દીનબંધુ દેવ ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો, ને દીન લોકોની સાથે માર્ગ ઉપરના ઝાડની છાયામાં આવી બેઠો. અગાધ સમુદ્ર ઉપરનું ફેણ જેમ શૂન્ય છે, વિશ્વમાં તારું મન્દિર તેમ જ શૂન્ય છે ; એ સુવર્ણ તારા અભિમાનનો પરપોટો છે.”

રાજા રોષથી બળી ઉઠ્યો, બોલ્યો : “અરે ભંડ પામર ! મારું રાજ્ય છોડી આ પળે જ ચાલ્યો જા.”

સંન્યાસી શાન્ત સ્વરે બોલ્યો : મહારાજ, ભક્તવત્સલને જે સ્થાને દેશનિકાલ કરી શકે, તે સ્થાને ભક્તજનને પણ દેશનિકાલ કરી દેા.”

૩૦

દેવની વિદાય

દેવમન્દિરમાં પ્રવીણ ભગત રાતદિન બેસીને જપમાળા જપે છે. એવે સમયે સન્ધ્યાકાળે વસ્ત્રહીન કંગાળ બીખારી ધૂળભર્યે શરીરે મન્દિરમાં પેઠા ને હીન સ્વરે બોલ્યો : “મારે ઘર નથી, દયા કરીને એક કોરૂં પડ્યો રહેવા દેશો ?” ભગતે સંકેત્યાઈને એને કહ્યું : “અરે અરે અપવિત્ર, દૂર ચાલ્યો જા રે !” બીખારી બોલ્યો : “આ ચાલ્યો.” આંખના પલકારામાં તે બીખારીએ દેવનું સ્વરૂપ ધારણ કરી દીધું. ભગત કહે : “પ્રભુ, આમ તે મને શું કરવા છેતર્યો ?” દેવ કહે : “મને દૂર કર્યો માટે. જગતમાં દયાધર્મ માટે દરિદ્રરૂપે ફરું છું. ઘર વિનાનાં ઘર આપે તેના ઘરમાં રહું.”

(સં. ૧૯૫૨)

૧૪ ચૈત્ર, ૧૩૦૨

વિલ્હેલ્મ ટૅલ : સ્વતંત્રતાનું નાટક

જર્મનમાંથી અનુવાદ કરનાર : નરસિંહભાઈ ધ્વિરભાઈ પટેલ
મૂલ્ય : દેશમાં બે રૂપિયા, પરદેશમાં ચાર શિલિંગ, ટપાલ ખર્ચ બાદ.

થોડાંક અભિપ્રાયો :

કવિ શિલ્લરના વિલ્હેલ્મ ટૅલનો તમે કદેલો અનુવાદ સારો થયો છે. ભાષા રૂઢ અને વીર્યવતી છે ; વિદેશની શૈલીનો તે પરિચય કરાવે છે, છતાં પ્રાસાદિક છે. નાટકના પ્રધાન પાત્રના આલેખન સંબંધે કદાચ ભારતવાસીનો ભિન્ન મત હોઈ શકે. પરંતુ તેમાં ઉપદેશેલી દેશભક્તિનું મહત્ત્વ સાર્વદેશિક અને સાર્વકાલિક છે. કેાઈ કહેશે કે અનુવાદ કરવામાં તમે બહુ શ્રમ લીધો છે. હું તો મારા જાતિઅનુભવથી કહીશ કે તમે બહુ રસ લીધો છે. અને તેથી જ અનુવાદ સારો થયો છે.

તા. ૨૮ : ૩ : ૧૯૨૮

દેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

Seventy eight brightly and intelligently written pages on the life and lifework of Schiller: This is an introduction to Gujarati Readers for the first time, we believe, of the world-famous Schiller and his work. His well-known play Wilhelm Tell is translated here and ably annotated and illustrated too. The author has done his work with a thoroughness which is admirable.

‘Modern Review’ March-1928

કર્તાનું જર્મન ભાષાનું જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ છે. મૂળ નાટક પદ્યમાં છે, પણ અનુવાદકે તેનું ગદ્યમાં જ ભાષાન્તર કર્યું છે, છતાં મૂળનું કવિત્વ અનુવાદમાં પણ પ્રતીત થાય છે. પુસ્તકમાં બની શકે તેટલા દષ્ટિબિંદુથી ટીકાઓ, નોંધો વગેરે કરેલ છે, સંસ્કૃત નાટકનું દષ્ટિબિંદુ પણ વિસ્તરાયું નથી. અનુવાદકની ખાંત, ધૈર્ય, વિદ્વત્તા, ચીવટ અને મહેનત શબ્દે શબ્દે દેખાય છે.

‘પ્રસ્થાન’ વૈશાખ - ૧૯૮૩

મળ પુસ્તક તથા અનુવાદ એકલ મળ સભા છે. આવા અનુવાદકની આકાંક્ષા - ગુજરાતી જમણે હાકિર જાડે નુસુલાએ એ - પરિપૂર્ણ થાય એમ અહીં લાગે છે * * * અને ઉપરથી અનુવાદકનો જર્મન તેમજ ગુજરાતી ભાષા ઉપરનો કાબુ, તેમજ ભાવ અને રસની તીવ્ર ગ્રહણશક્તિ જણાઈ આવે છે. * * * અનુવાદકના વિશાળ, સૂક્ષ્મ સ્પષ્ટ અભ્યાસની પ્રતીતિ થાય છે. * વિનય મંદિરો અને હાઈસ્કૂલોનાં ઉપલાં ધોરણમાં કે પછી મહાવિદ્યાલય અને પાઠશાળાઓમાં પણ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે રાખી શકાય તેવો આ અનુવાદ થયો છે.

‘પુસ્તકાલય’ ગાંધી - ૧૯૦૭

અનુવાદક - - -

પાટીદાર : સ્વતંત્રતાનું માસિકપત્ર

તાંત્રી : નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ

લવાજમ : દેશમાં બે રૂપિયા, પરદેશમાં ચાર ગિનિંગ

થોડાકે અભિપ્રાયો :

કરાંચીનું ‘નાગર,’ વડોદરાનું ‘ક્ષત્રિય’ અને રા. નરસિંહભાઈ પટેલના પરિવર્તનપ્રિય તંત્ર નીચે આજુદગી નીકળતું ‘પાટીદાર’ આ ત્રણે જ્ઞાતપત્રો છે, પણ સામાન્ય કોઠિનાં નહિ, તેથી તેની નોંધ લેવાની ફરજ સાનન્દ જાગવીએ છીએ. ‘પાટીદાર’નાં ઘણાંખરાં પૃષ્ઠોમાં જે સામાજિક જાળવાની હાકલ વાગે છે તેનો નિનાદ અપ્રગતિમાન જ્ઞાતિ સુધી પાળુ પહોંચે એ ઇષ્ટ છે.

‘કોંગ્રેસી,’ ૧૯૧૫ - ૧૬/૩

સત્ય હકીકત નિરૂપણે જાહેર કરવામાં અને પાટીદાર કોમની અનિષ્ટ રૂઢિઓ વિરુદ્ધ લડત ચલાવવાના ભગીરથ પ્રયત્નને લીધે, ટુંક સુદતમાં સુપ્રસિદ્ધ થયેલા આ માસિક પત્રને, કોમી માસિકોમાં ઉચે નખરે સુકી શકાય. લેખો વેગભર્યા અને હૃદય હલમલાવી નાખે એવા આવે છે અને વિશેષ ચર્ચા કુળવાનશાહી અને એવી બીજી રૂઢિઓને તોડવાની ચાલે છે.

‘નાગરજીવન’

લેખો : ‘પાટીદાર’ મંદિર, આજુદગી

